

RIMO

جَمْعِيَّةُ لِدْرَاسَةِ الشَّرْعِ الْإِسْلَامِيَّةِ وَالْقَانُونِ فِي الشَّرْقِ الْاَوْسَطِ

VERENIGING TOT BESTUDERING VAN HET RECHT
VAN DE ISLAM EN HET MIDDEN OOSTEN

Recht van de Islam 29

Teksten van het op 3 juli 2014 te Leiden
gehouden 32ste RIMO-symposium:
Op gespannen voet? Islamitische verwantschappen,
huwelijken en echtscheidingen in Nederland

Onder redactie van
Pauline Kruiniger

Bju

Boom Juridische uitgevers

ISBN 978-94-6290-155-1

9 789462 901551 >

Recht van de Islam

29

Vereniging tot bestudering van het Recht van de Islam en het Midden- Oosten

RECHT VAN DE ISLAM

29

Teksten van het op 3 juli 2014 te Leiden gehouden
32ste RIMO-symposium:

Op gespannen voet?

**Islamitische verwantschappen, huwelijken en
echtscheidingen in Nederland**

onder redactie van
Pauline Kruiniger

Boom Juridische uitgevers
Den Haag
2015

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

© 2015 RIMO Maastricht | Boom Juridische uitgevers

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-94-6290-155-1

ISBN 978-94-6274-442-4 (e-book)

NUR 828

www.bju.nl

DE VERENIGING RIMO

De Vereniging tot bestudering van het Recht van de Islam en het Midden Oosten (RIMO) werd op 2 juli 1982 opgericht. De RIMO is een vereniging voor iedereen die geïnteresseerd is in het recht van de Islam en het Midden-Oosten.

Doelstellingen van de RIMO zijn de bestudering van het recht van de Islam en het Midden-Oosten, de verspreiding van de kennis ervan door middel van het jaarlijkse symposium met sprekers uit binnen- en buitenland en gedrukte en digitale publicaties, bevordering van de wetenschappelijke studie van de juridische wetenschappen van de Islam en het Midden-Oosten, en het leggen van contacten met gelijkgerichte organisaties in binnen- en buitenland.

Meer informatie over de Vereniging RIMO, het lidmaatschap en haar activiteiten kunt u vinden op de website van de RIMO: www.verenigingrimo.nl.

Het bestuur van de RIMO bestaat uit:

- Dr. S.W.E. Rutten (Universiteit Maastricht), voorzitter
- Prof. dr. L.P.H.M. Buskens (Universiteit Leiden), vicevoorzitter
- Dr. E. van Eijk (Universiteit Maastricht), secretaris
- Dr. N. Sonneveld (Radboud Universiteit Nijmegen), penningmeester
- Dr. N.M. Dessing (Universiteit Leiden), lid
- Prof. dr. M-Cl. Foblets (Max Planck Instituut Halle, Duitsland), lid
- Prof. mr. G.-R. de Groot (Universiteit Maastricht), lid
- Dr. P.M. Kruiniger (Universiteit Maastricht), lid

Correspondentieadres:

Vereniging RIMO

p/a Universiteit Maastricht,

Faculteit der Rechtsgeleerdheid,

Capgroep Privaatrecht

T.a.v. Dr. E. van Eijk

Postbus 616

6200 MD Maastricht

E-mail: info@verenigingrimo.nl

RIMO-SCRIPTIEPRIJS

Ter aanmoediging van de studie van het Recht van de Islam en het Midden-Oosten heeft de Vereniging de RIMO-scriptieprijs ingesteld. Deze prijs wordt in principe tweejaarlijks uitgereikt voor een uitmuntende en originele scriptie, tijdschriftartikel of ander geschrift op het gebied van het recht van de Islam en het Midden-Oosten.

In het bijzonder studenten aan een faculteit der Rechtsgeleerdheid, faculteit der Geesteswetenschappen of Sociale Wetenschappen worden uitgenodigd mee te dingen naar de RIMO-prijs 2015-2016 met de werkstukken die zij voor hun bachelor/master geschreven hebben. De RIMO-prijs bestaat uit een geldbedrag en een onderzoeksverblijf aan het Max Planck Instituut voor sociale antropologie in Halle (Saale, Duitsland). De hoogte van de laatst toegekende prijs bedroeg € 500 (deze wordt tweejaarlijks door het bestuur van de Vereniging RIMO vastgesteld).

De prijs dient ter bekroning van oorspronkelijk onderzoek en wordt in de regel toegekend aan één persoon, maar kan ook tussen twee of meer personen worden verdeeld. De winnaar wordt tevens uitgenodigd een voordracht te houden over het ingezonden thema op het jaarlijkse RIMO-symposium. De tekst van de voordracht wordt gepubliceerd in de RIMO-serie. De prijs zal bij voorkeur worden toegekend aan personen die ten tijde van het schrijven van hun werkstuk de leeftijd van 35 jaar nog niet hadden bereikt.

De door het bestuur te benoemen jury zal bij haar beoordeling onder meer acht slaan op oorspronkelijkheid, compositie, maatschappelijke relevantie en taalgebruik.

De termijn van inzending voor de prijs 2015-2016 loopt tot en met 31 december 2016. Inzendingen voor de RIMO-prijs 2015-2016 kunnen bij voorkeur digitaal (of per gewone post in viervoud) gestuurd worden naar:

Vereniging RIMO, t.a.v. Esther van Eijk, p/a Universiteit Maastricht, Faculteit der Rechtsgeleerdheid – Privaatrecht, Postbus 616, 6200 MD Maastricht, E-mail: info@verenigingrimo.nl

RIMO-SERIE

In de RIMO-serie zijn 28 eerdere delen verschenen. Voor meer informatie over de inhoud zie www.verenigingrimo.nl onder 'bundel' en 'publicaties' en voor informatie over bestellingen kunt u contact opnemen met Pauline Kruiniger, via e-mail: pauline.kruiniger@maastrichtuniversity.nl of tel.nr. 06-28815615.

Inhoud

De Vereniging RIMO	5
RIMO-SCRIPTIEPRIJS	6
RIMO-serie	7
‘Het huwelijk is de ruil van seks voor een goed’: voorstellingen van premoderne oelema over het huwelijk	II
<i>Ruud Peters</i>	
1 Inleiding	II
2 De huwelijkssluiting	12
3 De analogie van het huwelijk met koop	13
3.1 De wederzijdse prestaties	13
3.2 De ontbinding wegens wanprestatie of verborgen gebreken	15
4 De huwelijksrelatie	16
5 De rechtspositie van de vrouw	18
Wie is de vader? De erkenning van geboorteakten uit Islamitische landen in Nederland	21
<i>Kees Saarloos en Manou Singh</i>	
1 Inleiding	21
2 Onderzoek naar de bewijskracht van buitenlandse akten	23
3 Onderzoek naar de huwelijkse staat van de moeder	25
3.1 Afstamming uit polygame huwelijken	26
3.2 Huwelijk met een andere man op het moment van de geboorte	30
4 Erkenning door de gehuwde man	34
5 Conclusie	36
Afstamming in tijden van medisch begeleide voortplanting en adoptie	39
<i>Nadia Sonneveld</i>	
1 Introductie: het belang van kinderen	39
2 Medisch begeleide bevruchting	41
3 Adoptie en pleegouderschap	45
3.1 De zaak omtrent Yunus	45
3.2 Kafala (pleegouderschap)	46
3.3 Adoptie in de islamitische wereld	47
4 Conclusie	49

‘Misschien ben ik daar nog steeds zijn vrouw’. Transnationale echtscheidingen in het recht en in de praktijk	53
<i>Pauline Kruiniger en Iris Sportel</i>	
1 Inleiding	53
2 Twee voorbeelden van een transnationaal huwelijk	54
2.1 Het migratiehuwelijk: casus Rabia	54
2.2 Het gemengde huwelijk: casus Karin	55
3 Transnationale gezinnen en het Nederlandse, Marokkaanse en Egyptische recht	55
3.1 Overeenkomsten en verschillen	55
3.2 Laveren	56
4 Een transnationale echtscheiding: twee keer scheiden?	58
4.1 Het belang van een (erkende) echtscheiding in het andere land	59
4.2 De erkenning van een buitenlandse echtscheiding in Nederland	61
4.3 De erkenning van een buitenlandse echtscheiding in Marokko	63
5 Tot slot	67
Voor altijd in de echt verbonden? Katholiek Syrische huwelijken en echtscheidingen in Nederland	71
<i>Esther van Eijk</i>	
1 Casus Michelle en Fadi	72
2 Familierecht in Syrië	73
2.1 Syrische kerkelijke huwelijken	75
2.2 Beëindiging katholiek huwelijk in Syrië	76
3 Nietigverklaring van het huwelijk van Michelle en Fadi	78
4 Huwelijkse gevangenschap - voor altijd in de echt verbonden?	80
5 Michelle: een gevangen vrouw?	84
The Challenges of (New) Religious Diversity in Europe	85
<i>Marie-Claire Foblets</i>	
Summary	85
1 The Challenges of (New) Religious Diversity in Europe	86
2 On the Methodology Adopted: A Socio-legal Project	88
3 Emerging Issues: Family Law in Particular	88
4 Three Main Conclusions	93
5 Which Way Ahead?	96
RECHTSPRAAKOVERZICHT 2013 - 2014	99
<i>Susan Rutten</i>	

‘Het huwelijk is de ruil van seks voor een goed’:¹ voorstellingen van premoderne oelema over het huwelijk

Ruud Peters*

1 Inleiding

Tegenwoordig geldt in de meeste westerse landen het principe van de juridische gelijkheid van mannen en vrouwen. Dit is het resultaat van een politieke en sociale strijd die meer dan honderd jaar heeft geduurd. Dit principe is echter niet overal ter wereld van toepassing. Hoewel veel staten het beginsel erkennen voor sociale en economische verhoudingen, worden er dikwijls uitzonderingen gemaakt voor het familierecht. Dit is het geval in vrijwel alle moslimlanden. Veel van deze landen hebben de mensenrechtenconventies zoals de Convention for the Elimination of all forms of Discrimination against Women (CEDAW, 1979) van de Verenigde Naties wel getekend en geratificeerd, maar hebben daarbij voorbehouden gemaakt op het gebied van het familierecht. Hier wegen in de geschiedenis verankerde religieuze en culturele opvattingen zwaarder dan het principe van de wettelijke gelijkheid van de geslachten. In dit artikel analyseer ik die historische juridische opvattingen die deze gelijkheid in de weg staan, waarbij ik uitga van de meningen van de godsdienstgeleerden (oelema) uit de premoderne periode. Deze illustreren de sociale verhoudingen en ideeën die in hun tijd en ook nog deels in deze tijd de huidige familiewetgeving sterk beïnvloed hebben.

Onderzoek van het premoderne islamitische recht wordt door velen erg academisch en weinig relevant beschouwd. Dit hoor je ook voor het huwelijksrecht. De opvattingen van de premoderne juristen over vrouwen en het huwelijk stuiten velen tegen de borst. Modernisten negeren vaak de klassieke rechtsgeleerdheid en proberen via nieuwe interpretaties van de Koran en de Hadith te bewijzen dat de Koran eigenlijk altijd totale gelijkheid van de seksen predikt. Het negeren van de premoderne *fiqh* lijkt me echter geen constructieve benadering. Een

* Emeritus hoogleraar, Faculteit Geesteswetenschappen, UvA.

1 ‘Al-nikâh mu’âwadat al-bud ‘bi-l-mâl’. De letterlijke vertaling is zeer plastisch: ‘de uitwisseling van de vagina voor een zaak’. Al-Kâsânî (gest. 1191), *Badâ’i ‘al-Sanâ’i’fi Tartîb al-Sharâ ‘i*, 7 vols., Beirut: Dâr al-Kutub al-‘Ilmiyya 1986, vol. ii, p. 234.

aanzienlijk deel van het establishment van godsdienstgeleerden hangt deze opvattingen nog steeds aan, hoewel hun bewoordingen tegenwoordig minder weerzinwekkend zijn dan die van de premoderne geleerden. Maar in plaats van deze meningen te negeren moeten veranderingsgezinde moslims deze ter discussie stellen. Dat kan echter alleen als men die kent. Wanneer dit artikel verwerpelijke ideeën bevat van de conservatieve rechtsgeleerden, dan heb ik niet de bedoeling de islam te veroordelen, maar juist om moslims van nu aan te sporen om met deze godsdienstgeleerden te debatteren en te trachten om moslims te overtuigen van hun eigen moderne opvattingen en daarvoor aanhang te krijgen.

In het islamitische recht, zoals ook tot voor kort in de westerse rechtssystemen, wordt het huwelijk niet beschouwd als een rechtsverhouding tussen twee gelijke partijen, maar tussen partijen die complementair zijn, dat wil zeggen biologisch functioneel van elkaar verschillen en daardoor andere rechten en plichten hebben. In dit artikel ga ik bekijken hoe door de islamitische juristen uit de premoderne periode het huwelijk gedefinieerd wordt en hoe de complementariteit van het huwelijk geconceptualiseerd en gerechtvaardigd wordt.

2 De huwelijkssluiting

Volgens de *sharia* is het huwelijk een simpel contract tussen man en vrouw dat geldig is indien er twee getuigen aanwezig zijn geweest. Het is niet noodzakelijk dat het contract op schrift gesteld wordt. Maar bij het sluiten van het huwelijk blijken de grote verschillen in rechtspositie tussen mannen en vrouwen. Volgens de meeste rechtsscholen kan de vrouw niet zelf het huwelijkscontract sluiten, maar moet dat gedaan worden door haar huwelijksvoogd, doorgaans haar meest nabije mannelijke verwant (bijvoorbeeld haar vader, grootvader of broer). Dit is een overblijfsel van de pre-islamitische beperkte rechtspersoonlijkheid van vrouwen, die we ook in andere gebieden van het huwelijksrecht zullen zien. De aanwezigheid van religieuze functionarissen is niet vereist voor de sluiting van het huwelijk, maar vindt wel vaak plaats om te controleren of de gebruikte formules en voorwaarden rechtsgeldig zijn of om het huwelijkscontract op schrift te stellen. De Nederlandse (en, meer algemeen, de Europese) opvatting over de huwelijkssluiting is een andere: de huwelijkssluiting moet voltooid of bevestigd worden door een beambte namens de overheid (of, in sommige landen, de kerk). Dit gaat ongetwijfeld terug op de idee dat voor de katholieke kerk het huwelijk een sacrament is, een verbond voor God, dat door een priester wordt bevestigd en gezegend. Als gevolg van de secularisering nam geleidelijk de staat de rol over van de kerk bij het bevestigen van de huwelijkssluiting. De rol van de kerk, vertegenwoordigd door de priester, en later de staat, vertegenwoordigd door een ambtenaar, is essentieel voor de sluiting van een huwelijk. In de islam is het huwelijk geen religieuze instelling. Een van de gevolgen van de verschillende opvattingen tussen het huwelijk volgens de *sharia* en dat onder Europees recht is dat het huwelijk volgens de *sharia* vrij gemakkelijk ontbonden kan worden, terwijl dat in de Europese rechtssystemen slechts door een juridische procedure gedaan kan worden, en daardoor moeilijker is en soms zelf onmogelijk.

3 De analogie van het huwelijk met koop

De islamitische rechtsgeleerden gaan ervan uit dat het huwelijk een wederkerige overeenkomst is, waar twee prestaties worden uitgewisseld: de bruidsprijs (*mahr*), te betalen door een man, in ruil voor het verkrijgen van het exclusieve recht op seksueel contact met een vrouw. Wederkerige contracten worden door de juristen in eerste instantie met koop vergeleken, en als gevolg daarvan wordt het huwelijkscontract ook op het Procrustesbed van de koopovereenkomst geplaatst. De juristen waren zich wel degelijk bewust van de verschillen tussen huwelijk en koop, maar toch werkten ze die analogie uit als hulp bij het vinden van regels van het huwelijksrecht voor gevallen waarin de Koran of de Soenna geen richtlijnen geven, zoals bij wanprestatie. Die uiteenzettingen tonen duidelijk hoe de rechten van de echtgenoten zich tot elkaar verhouden: de man heeft recht op seksuele gemeenschap met zijn echtgenote (zoals ook de eigenaar dat recht heeft bij een slavin) en dit recht wordt als een soort eigendom beschouwd. In deze opvatting is een vrouw deels rechtssubject (want ze heeft rechten die ze kan afdwingen), maar ook een zaak, als object van het eigendomsrecht van haar echtgenoot.

3.1 De wederzijdse prestaties

De vroeg negentiende-eeuwse gezaghebbende Hanafitische geleerde Ibn 'Âbidîn (gest. 1836)² gaat uitgebreid in op welke prestaties bij het huwelijkscontract tegenover elkaar staan. Hij gaat uit van de definitie dat het huwelijk een overeenkomst is waardoor een man tegen betaling van de bruidsprijs het exclusieve recht krijgt op seksueel verkeer met een vrouw. Deze definitie, die, met kleine variaties, door de meeste islamitische rechtsgeleerden gehanteerd werd, laat zien dat het huwelijk in de *sharia* vooral de regulering van seksualiteit betreft en geen instelling gericht op voortplanting is, zoals in het canonieke recht.

Wat de man levert, is duidelijk: een bedrag in geld of in goederen. Het bedrag is opeisbaar door de vrouw krachtens de huwelijksovereenkomst en het daarop volgende seksuele verkeer. Dat een vrouw een financiële compensatie krijgt werd gerechtvaardigd met twee argumenten. In de eerste plaats is het een vergoeding die zij krijgt in ruil voor het feit dat zij de man het recht op geslachtsgemeenschap verleent. En het tweede argument was dat een vrouw door het huwelijk onder het gezag van de man staat en een ondergeschikte positie accepteert.³ Gezien het belang van deze zaken waren de meeste juristen van mening dat de bruidsgave een minimale waarde moet vertegenwoordigen. Bovendien stellen ze dat de vrouw, als in het huwelijkscontract de hoogte van de bruidsprijs niet is genoemd, wel recht op een bruidsprijs heeft zodra de echtgenoten seksueel contact hebben gehad. In dat geval moet de man een passende

2 Ibn 'Âbidîn, Muhammad Amîn, *Radd al-Muhtâr*, 5 vols. Bulâq: Dâr al-Tibâ'a al-Amîriyya 1882 (1299 H.), vol. ii, p. 355.

3 Al-Kâsânî, *Badâ'i 'al-Sanâ'i'fi Tartîb al-Sharâ 'i*, 7 vols., Beirut: Dâr al-Kutub al-'Ilmiyya 1986, vol. ii, p. 275.

huwelijksprijs (*mahr al-mithl*) betalen, dat wil zeggen de prijs die een vrouw met dezelfde afkomst, leeftijd, eigenschappen en dergelijke doorgaans verkrijgt.

Maar wat ontvangt de man in juridische termen? De analogie met het koopcontract doet denken dat het om eigendom gaat. Maar het is duidelijk dat dit niet de eigendom van de vrouw betreft, want zij is vrij en geen slavin. Maar hoe moet de tegenprestatie dan wel juridisch gekwalificeerd worden? De juristen debatteerden of het gaat om eigendom van het genot (*milk al-mut'a*), vruchtgebruik dus, of om het verlof van de vrouw aan de man om seksueel contact met haar te hebben (*hall al-istimtá*). De term verlof, zegt Ibn 'Âbidîn echter, is minder passend, omdat eigendom het exclusieve recht impliceert, terwijl verlof ook aan meerdere personen verleend zou kunnen worden. Het gaat dus om eigendom, maar deze wordt in deze context gedefinieerd als het exclusieve gebruik voor geslachtsverkeer van haar vagina en andere lichaamsdelen⁴ of het eigendomsrecht van de persoon (van de echtgenote) voor zover het geslachtsverkeer betreft.⁵ Maar Ibn 'Âbidîn, goed jurist als hij is, maakt dan duidelijk dat het begrip eigendom in deze context niet hetzelfde is als eigendom van zaken: het gaat hier alleen om het exclusieve recht op een specifieke vorm van gebruik, en niet op het recht om de zaak te vervreemden. Bovendien merkt hij op dat, gesteld dat de vrouw met een ander geslachtsgemeenschap zou hebben onder omstandigheden die het opleggen van de doodstraf door steniging verhinderen, de vrouw dan schadevergoeding kan eisen en niet de man, terwijl je dat laatste zou verwachten als er sprake zou zijn van een inbreuk op zijn eigendomsrecht.⁶ Kortom, de juristen gebruiken aan de ene kant de analogie met slavernij en formuleren de rechten van de man in termen van eigendom, maar aan de andere kant hebben ze het eigendomsrecht in deze context de voeten afgehakt om het huwelijkscontract in het Procrustesbed van koop te leggen.⁷ Johansen verduidelijkt het gebruik van eigendom en koop bij het huwelijkscontract en legt uit dat eigendom die de man verwerft in het huwelijk door betaling van een economisch goed (de bruidsprijs) in dit verband geen economisch, maar een sociaal goed is, namelijk een sociale relatie of een sociale status:

'The social property of marriage establishes an unequal, hierarchical relationship between the husband and his wife, whose body becomes his exclusive property as far as sexual intercourse and all lustful exchanges are concerned.'⁸

Toch speelde, ondanks de juridische verschillen, de vergelijking met koop en eigendom wel degelijk een rol bij de opvatting van het huwelijk, en de analogie met slavernij bleef op een dieper niveau aanwezig: hierdoor konden de klassieke

4 *Milk al-mut'a huwa ikhtisâs al-zawj bi-manâfi 'bud'ihâ wa-sâ'ir a'dâ'ihâ istimtâ'an.*

5 *Milk al-dhât wa-l-nafs fi haqq al-tamattu'.*

6 Ibn 'Âbidîn 1882, *ibid.*

7 Al-Kâsânî 1986, vol. ii, p. 278: *al-bud 'laysa bi-mâl, de vagina is geen (economisch) goed.*

8 B. Johansen, 'The valorization of the human body in Muslim Sunni law', in: *Law and society in Islam*, Princeton: Markus Wiener Publishers 1996, p. 77.

juristen in bepaalde rechtsverhoudingen de vrouw als zaak zien⁹ en het huwelijk als een hiërarchische relatie waarin de man zeggenschap heeft over zijn vrouw, vergelijkbaar als die van een eigenaar tot zijn slavin.

3.2 De ontbinding wegens wanprestatie of verborgen gebreken

De vergelijking van het huwelijk met koop had echter niet alleen ten doel om de complementaire en hiërarchische verhouding te benadrukken: de analogie werd vooral gebruikt voor de rechtsvinding zoals bijvoorbeeld bij de ontbinding van het huwelijk wegens wanprestatie. Voor wederkerige overeenkomsten bestaat in veel rechtsstelsels de regel dat als een van de partijen zijn verplichting niet nakomt of een goed geleverd heeft dat na de levering gebreken vertoont, de wederpartij de ontbinding van de overeenkomst kan eisen. Deze regel bestaat ook in het islamitische recht, bijvoorbeeld met betrekking tot de koop. Naar analogie van koop wordt het recht op ontbinding ook toegepast op het huwelijkscontract, waaraan de rechtsscholen overigens verschillende uitwerkingen geven.

Laten we eerst kijken naar de man die na het huwelijkscontract de bruidsprijs niet betaalt. De echtgenote kan dan weigeren om zich onder het gezag van de man te stellen en gemeenschap met hem te hebben zolang hij niet betaalt. Daarnaast beschouwen de meeste rechtsscholen dit als een grond voor ontbinding, althans vóór de consummatie. De vrouw kan dan ontbinding (*faskh*) van het huwelijk vorderen, indien de man de huwelijksprijs niet wil of kan betalen. Na de consummatie kan dat echter niet: de vrouw heeft aan haar verplichting voldaan en die kan niet teruggedraaid worden. Ontbinding zou betekenen dat de tegenprestatie, de huwelijksprijs, vervalt en de man ongegrond verrijkt is. In die situatie wordt de vrouw als gewone crediteur beschouwd, die haar vordering gerechtelijk kan opeisen.

Ontbinding kan ook gevorderd worden op grond van ‘verborgen gebreken’. Naar analogie van het koopcontract worden hiermee bedoeld lichamelijke gebreken waardoor de tegenwaarde van de bruidsprijs niet gerealiseerd kan worden: gebreken waardoor het seksuele contact onmogelijk of weerzinwekkend is en die de andere partij bij de huwelijksluiting niet bekend zijn. Het interessante is dat ook vrouwen het recht hebben om in zo’n situatie ontbinding te vragen. Dit komt omdat hier twee uitgangspunten een rol spelen: in de eerste plaats de analogie van verborgen gebreken bij koop en in de tweede plaats het idee dat vrouwen schade ondervinden als ze geen seksueel contact hebben. Het gaat hier dus niet slechts om het recht van de man om de overeenkomst te ontbinden omdat de vrouw niet presteert, maar om het feit dat seksualiteit een essentieel onderdeel is van het huwelijk en dat de schade die een vrouw lijdt indien ze geen seks krijgt, in rechte gerepareerd moet worden. En dit kan, zoals we zullen zien, ook in andere gevallen een grond zijn voor ontbinding van het huwelijk. De Hanafieten stellen dat alleen de echtgenote het recht heeft om ontbinding te vragen als de

9 K. Ali, *Sexual ethics and Islam: Feminist reflections on Qur'an, hadith, and jurisprudence*, Oxford: Oneworld 2006, Xxv.

man impotent is. Zij gaan ervan uit dat mannen hun vrouw altijd kunnen verstoten en dat ze hier geen apart rechtsmiddel nodig hebben. Volgens de andere rechtsscholen hebben beide echtgenoten het recht om ontbinding te vragen op grond van ‘verborgen gebreken’. Die worden nader gedefinieerd als impotentie van de man, ziektes van het geslachtsorgaan van vrouwen waardoor gemeenschap niet mogelijk is, of ziekten die seksueel verkeer weerzinwekkend maken, zoals melaatsheid en krankzinnigheid.¹⁰

4 De huwelijksrelatie

Tot zover hebben we het vooral gehad over de sluiting van het huwelijkscontract. Maar dit contract creëert een rechtsrelatie tussen man en vrouw. Deze relatie is niet alleen hiërarchisch maar ook asymmetrisch: een van de belangrijke aspecten is dat de man het exclusieve recht op seksueel contact met zijn echtgenote heeft, terwijl de vrouw dat niet heeft: de man kan naast haar nog drie echtgenotes trouwen en wettelijk seksueel contact hebben met een onbeperkt aantal van zijn eigen slavinnen. De rationele rechtvaardiging van dit verschil is een biologische: alleen op deze manier is de vader van uit deze relaties geboren kinderen duidelijk.

Na de huwelijksluiting kan de man eisen dat de vrouw zich onder zijn gezag stelt (*tamkîn*), woont in een door hem verschaft woning en beschikbaar is voor seksueel verkeer. Zodra ze dit doet, heeft ze het recht op voedsel, onderkomen en kleding, maar ze verliest dat recht als ze ongehoorzaam (*nâshîza*) is en de echtelijke woning verlaat, waardoor de man geen seksuele gemeenschap met haar kan hebben. De juristen waren heel duidelijk over de relatie van het verschaffen van levensonderhoud en de beperking van de vrijheid van de vrouw: ‘Het levensonderhoud is verplicht wegens het seksuele genot of wegens het feit dat de vrouw onvrij (*mahbûsa*, letterlijk gevangen) is,’ zegt Ibn Rushd (gest. 1198), de bekende filosoof (Averroës) die ook een excellent jurist was.¹¹ Met die onvrijheid wordt bedoeld dat haar vrijheid ernstig beperkt is door de rechten die de man op haar heeft: ze moet gaan wonen in een door hem ter beschikking gestelde woning, haar bewegingsvrijheid kan beperkt worden, ze moet beschikbaar zijn voor seksueel contact, zij moet hem gehoorzamen en kan gedisciplineerd worden als ze ongehoorzaam is. De verplichting van de man om zijn echtgenote levensonderhoud te verschaffen is dan de toepassing van het principe dat als iemand gevangen is in het belang van een ander, die laatste het levensonderhoud van de gevangene moet verschaffen.¹² Deze regel geldt bijvoorbeeld voor slaven en voor debiteuren die gegijzeld worden. Beperking van de vrijheid en het recht op seks van de man zijn dus juridisch gekoppeld aan het levensonderhoud: de man heeft alleen recht op gehoorzaamheid en seks als hij de vrouw haar levensonderhoud verschaft. Het recht van de vrouw op levensonderhoud is

¹⁰ Ibn Rushd, *Bidâyat al-mujtahid*, 2 vols., Cairo: Mustafâ al-Bâbi al-Halabi 1960, vol. ii, p. 50-51.

¹¹ Ibn Rushd 1960, vol. ii, p. 54: ‘*al-nafaqa fi muqâbalat al-istimtâ*’.

¹² Ibn ‘Âbidîn 1882, vol. ii, p. 887.

afdwingbaar. Ze kan dit als een schuld in rechte opeisen, maar ze heeft ook andere middelen. Als de man in gebreke is om zijn vrouw levensonderhoud te verschaffen, dan heeft de vrouw het recht om hem seks te weigeren en, althans volgens de meeste rechtsscholen, bij de rechter ontbinding van het huwelijk te vragen. Een rechtvaardiging voor de erkenning van deze grond voor echtscheiding is dat ze als vrouw schade ondervindt door gebrek aan seks: weigering van seksueel contact is voor haar in eerste instantie het enige legitieme middel om haar recht te verkrijgen. Om de schade die ze daardoor ondervindt te beperken, kan ze ontbinding van het huwelijk eisen, want vrouwen hebben, zoals we eerder hebben gezien, kennelijk binnen het huwelijk tot op zekere hoogte een erkend recht op seks, zoals ook blijkt uit het feit dat ze ontbinding van het huwelijk kan vragen als haar man impotent is.¹³

Binnen de ongelijkwaardige relatie tussen man en vrouw zijn de rechten van de echtgenoten vrij duidelijk vastgesteld. Een vrouw heeft bijvoorbeeld recht op een woning in overeenstemming met haar sociale staat (*maskan shar'i*) en met een eigen toilet, keuken en huisraad; ze kan weigeren in te trekken in een woning waarin ze faciliteiten moet delen met zijn medevrouwen of verwanten. Overigens is de echtgenote niet rechtens verplicht het huishouden te doen voor haar man. Alleen als dat gebruikelijk is in haar sociale klasse kan hij dit eisen, maar in vele gevallen zal het gebruikelijk zijn dat dat soort werk door bedienden gedaan wordt. Een echtgenoot mag zijn vrouw niet belemmeren om haar religieuze plichten uit te oefenen, om haar vermogen zelf te beheren en om haar nabije verwanten te bezoeken en te ontvangen. Het recht van de man om seks met haar te hebben, haar mee op reis te nemen en haar te disciplineren geldt slechts zolang haar leven en gezondheid niet in gevaar komen. Ten slotte heeft een echtgenote het recht om op dezelfde manier behandeld te worden als haar medevrouwen. De meeste van deze rechten zijn in rechte afdwingbaar. Veel processen tussen echtgenoten gingen over de vraag of een vrouw 'on gehoorzaam' is en dus geen recht op levensonderhoud heeft. Daarbij moest de rechter de grenzen van wederzijdse rechten vaststellen. Als ze bijvoorbeeld weigerde om in te trekken in een woning die niet aan bovengenoemde eisen voldoet, dan is zij niet 'on gehoorzaam' en houdt ze het recht op levensonderhoud. Eenzelfde soort proces zou ze kunnen voeren als haar man eist dat zij hem vergezelt naar gevaarlijke streken. Volgens de malikitische doctrine heeft de vrouw nog meer rechten: zij kan echtscheiding vragen op grond van het algemene begrip *darar*, schade, benadeling. Dat wordt opgevat als een behandeling door de man van de vrouw waardoor zij niet is staat is het huwelijk voort te zetten. Daarbij wordt vooral gedacht aan mishandeling, verbale agressie of dwang om afkeurenswaardige dingen in woord of daad te verrichten. Ten slotte noemen de rechtsgeleerden bepaalde rechten van de vrouw die niet in rechte afgedwongen kunnen worden. Dat gaat dan om morele verplichtingen van de man (die overigens ook deel uitmaken van de *sharia*). Als een man deze verplichtingen niet nakomt, wordt hij bestraft in het hiernamaals, maar kan hij niet in rechte gedwongen worden

13 Ibn Rushd 1960, vol. ii, p. 52.

om ze na te komen. Voorbeelden zijn de verplichting van een man om als hij meerdere vrouwen heeft, ze allemaal gelijk te behandelen, zoals in de Koran is vastgelegd (K 4:3)¹⁴ of de plicht van de man om geregeld seksueel contact te hebben met zijn vrouw. Schending van deze verplichtingen is op zichzelf geen grond voor ontbinding van het huwelijk, behalve als deze onthouding een wettelijke basis heeft, zoals wanneer de man zijn vrouw geen levensonderhoud verschafft en zij rechtmatig seks weigert, of in het geval een man een wettelijke eed tot onthouding (*ilâ'* of *zihâr*) heeft afgelegd.

De meest voorkomende vorm van echtscheiding berust op verstoting (*talâq*) van de vrouw door haar echtgenoot. Dit is een eenzijdige rechtshandeling van de man en het is voldoende dat de man zijn wil uit. Hoewel het voor de geldigheid niet vereist is, is het om praktische redenen wel gewenst om het in tegenwoordigheid van getuigen te doen en de gescheiden echtgenote ervan op de hoogte te stellen. De medewerking en zelfs de wetenschap van zijn vrouw zijn niet vereist. De juridische onderbouwing is dat de man hier afstand doet van zijn huwelijksrechten op de vrouw en de juristen vergelijken dit met het vrijlaten van een slaaf of de afstand van eigendom. In veel gevallen heeft de man na het uitspreken van de verstoting gedurende een periode van ongeveer drie maanden het recht om eenzijdig de verstoting te herroepen en de vrouw terug te nemen. De koran schrijft voor dat de man zijn vrouw een vergoeding moet betalen na de verstoting (K 2:241),¹⁵ maar de juristen hebben dit opgevat als een morele en niet als een juridisch afdwingbare verplichting. De regels over de verstoting gaan ervan uit dat de vrouw een rechtsobject is en geen rechtssubject. Ze is geen partij bij deze vorm van ontbinding van het huwelijk en deze instelling gaat ongetwijfeld terug op een pre-islamitische periode toen vrouwen slechts een zeer beperkte rechtspersoonlijkheid hadden.

5 De rechtspositie van de vrouw

Wanneer we het terrein van het huwelijksrecht overzien en kijken naar de manier waarop de vrouw als rechtssubject wordt voorgesteld, dan blijkt dat deze voorstelling niet homogeen en eenduidig is. Vaststaat dat vrouwen in de *sharia* minder rechten hebben dan mannen. Dat blijkt ook op andere rechtsgebieden: het erfrecht geeft vrouwen maar de helft van wat mannen in dezelfde positie tot de erfflater ontvangen, in het bewijsrecht heeft de getuigenis van een vrouw maar de helft van de waarde van die van de man en in het strafrecht is het bloedgeld van vrouwen de helft van die van de man. In het huwelijksrecht is echter de rechtspositie van vrouwen meer complex. Hier staan drie voorstellingen tegenover elkaar.

14 'En als jullie vrezen ten aanzien van de wezen niet juist te handelen, trouwt dan met zoveel vrouwen als jullie goeddunkt, twee, drie of vier. Maar als jullie vrezen [haar] niet rechtvaardig te kunnen behandelen, dan met één of met slavinnen waarover jullie beschikken.'

15 'De verstoten vrouwen hebben recht op een redelijke voorziening, als een verplichting voor de Godvrezenden.'

De eerste is dat vrouwen eigenlijk rechtsobjecten zijn en geen rechtssubjecten. Deze voorstelling wordt onderstreept doordat veel van de premoderne godsdienstgeleerden analogisch de positie van vrouwen met die van slavinnen vergelijken. We vinden deze voorstelling bij de huwelijksluiting, waar volgens de meeste rechtsscholen niet de vrouw maar een huwelijksvoogd het huwelijk sluit; bij de regels van de verstoting, die een eenzijdig rechtshandeling is waardoor de echtgenoot zijn rechten op zijn vrouw, als zaak, opgeeft en, ten slotte bij de regels van de hiërarchische verhouding tussen de echtelieden, waarbij de man een grote mate van macht heeft over zijn vrouw. De veel gebruikte analogische redenering waarbij het huwelijkscontract vergeleken wordt met koop suggereert ook dat vrouwen in bepaalde aspecten als slavinnen kunnen worden beschouwd, zeker als het huwelijk gesloten wordt door de huwelijksvoogd van de vrouw. Het is overigens volledig duidelijk dat de klassieke juristen vrouwen juridisch niet als slavinnen beschouwden, maar alleen wilden tonen dat bepaalde aspecten van het huwelijk vergelijkbaar waren met die van slavernij.

De tweede voorstelling is dat vrouwen rechtssubjecten waren, maar andere rechten en plichten hebben dan mannen. Dit doordrenkt het hele huwelijksrecht, waarbij ook het huwelijkscontract zelf gedefinieerd wordt als twee geheel verschillende verplichtingen (economische waarde voor seksueel contact) en de rechtsgevolgen voor beiden partijen geheel andere zijn. De rechtsverhouding, zoals we gezien hebben, is niet alleen hiërarchisch, maar ook asymmetrisch.

De derde voorstelling is die van een vrouw als gelijkwaardig rechtssubject. De juristen van de Hanafitische rechtsschool stellen, anders dan de overige rechtsscholen, dat meerderjarige vrouwen die *compos mentis* zijn en dus over hun vermogen kunnen beschikken, volledig handelingsbekwaam zijn, ook om zelfstandig hun huwelijk te sluiten. Dit geldt voor alle rechtsscholen op het gebied van het vermogensrecht en het procesrecht. Vrouwen hebben de mogelijkheid om bij de rechter op te eisen wat hun toekomt en kunnen zelfstandig als procespartij optreden. Net zoals in andere vermogensrechtelijke zaken kunnen vrouwen de vorderingen op hun man wegens hun bruidsprijs en hun levensonderhoud in rechte opeisen. En hetzelfde geldt ook voor ontbinding van haar huwelijk wegens 'verborgen gebreken' of andere gronden.

Een analyse van de juridische positie van vrouwen in het sharia-huwelijksrecht en de voorstellingen die daaraan ten grondslag liggen, toont aan dat deze zeer complex en gelaagd is. De basis is gelegd door de hervormingen van het huwelijksrecht in het begin van de islam en zoals neergelegd in de Koran. Maar daarnaast hebben ook pre-islamitische opvattingen een rol gespeeld. Deze zijn vooral in de Hadith te vinden. En met dit materiaal, Koran en Hadith, zijn de vroege juristen aan de gang gegaan door het te systematiseren. De analogische redeneringen die ze daarbij toepasten, illustreren hun opvattingen over de positie van vrouwen. De historische exercitie om die verschillende lagen te identificeren is overigens niet alleen van academische waarde. Immers, besef van het grote aandeel van de historisch bepaalde en door mensen bedachte regels van het sharia-huwelijksrecht opent de deur voor hervormingen.

Wie is de vader?

De erkenning van geboorteakten uit Islamitische landen in Nederland

Kees Saarloos en Manou Singh*

1 Inleiding

Deze bijdrage gaat niet over Islamitisch recht, maar over Nederlands recht. Nederlands internationaal privaatrecht (IPR) om precies te zijn.¹ Het IPR is de schakel waarlangs het Islamitische recht daadwerkelijk in contact komt met de Nederlandse rechtsorde. Het IPR bepaalt in hoeverre buitenlandse rechtsverhoudingen, zoals een afstammingsband, in Nederland erkend kunnen worden, zelfs als de rechtsverhouding naar Nederlands recht niet had kunnen ontstaan.

De erkenning van naar buitenlands recht gevestigde afstamming is voor de betrokkenen vaak geen doel op zich; het gaat veelal om de gevolgen die aan de afstamming zijn verbonden, zoals de verwerving van het Nederlanderschap. Voor de verblijfsstatus van een kind kan bepalend zijn of een van de ouders de Nederlandse nationaliteit heeft. Nederlandse kinderen hebben immers het recht in Nederland te verblijven. Naar Nederlands nationaliteitsrecht verkrijgen kinderen van rechtswege de Nederlandse nationaliteit, indien de vader of de moeder ten tijde van de geboorte van het kind Nederlander is² of indien het kind voor zijn zevende levensjaar door een Nederlander wordt erkend.³

Sinds 1 mei 2003 bepaalt het Nederlandse internationaal privaatrecht onder andere dat de afstamming die is neergelegd in een buitenlandse akte in

* Kees Saarloos is advocaat te Amsterdam en promoveerde aan de Universiteit Maastricht op het proefschrift *European private international law on legal parentage? Thoughts on a European instrument implementing the principle of mutual recognition in legal parentage*; Manou Singh is werkzaam bij de Immigratie- en Naturalisatiedienst. Dit artikel is geschreven op persoonlijke titel en geeft niet noodzakelijkerwijs het standpunt van de IND weer.

1 Dit is een geactualiseerde versie van onze bijdrage over dit onderwerp in *Asiel & Migrantenrecht* 2014/3.

2 Art. 3 Rijkswet op het Nederlanderschap.

3 Art. 4 lid 2 Rijkswet op het Nederlanderschap.

Nederland wordt erkend, behoudens, kort gezegd, strijd met de openbare orde.⁴ Deze regel is sinds 1 januari 2012 neergelegd in artikel 10:101 BW.⁵ Bij de toepassing van de erkenningsregel wordt niet onderzocht of de afstamming die is beschreven in de buitenlandse akte, gelijk is aan het resultaat dat met toepassing van de Nederlandse conflictregels zou zijn verkregen.⁶ Kortom, geen conflictenrechtelijke toets voor buitenslands gevestigde afstamming. De gedachte achter de afschaffing van de conflictenrechtelijke toets voor afstamming is dat een in het buitenland gevestigde rechtsverhouding (zoals de afstamming) in Nederland erkend behoort te worden als een *fait accompli*.

In dit artikel bespreken wij of de inhoud van een buitenlandse akte op basis van artikel 10:101 BW ‘klakkeloos’ moet worden overgenomen of dat er toch nog een bepaald onderzoek gerechtvaardigd is, en zo ja wat dat onderzoek dan zou moeten behelzen. Bij een analyse van de Nederlandse rechtspraak over de toepassing van artikel 10:101 BW hebben wij grofweg twee typen onderzoek ontward die wij in dit artikel bespreken.

In paragraaf 2 komt het onderzoek naar de bewijskracht van de buitenlandse geboorteakte aan de orde. Deze kwestie speelt vooral bij ‘Ghanese erkenningen’ van het vaderschap. Vervolgens bespreken wij in paragraaf 3 in hoeverre de huwelijkse staat van de moeder een rol mag spelen, indien een Nederlandse man als vader is vermeld op grond van zijn beweerde huwelijk met de moeder. In dit verband kunnen twee situaties worden onderscheiden. De eerste situatie wordt besproken in paragraaf 3.1 en gaat over de moeder als tweede vrouw in een polygaam huwelijk. In dat verband rijst mede de vraag naar de toepasselijkheid van het leerstuk van de ‘voorraag’: in hoeverre is de rechtsgeldigheid van het huwelijk waarop het vaderschap in de geboorteakte is gebaseerd relevant voor de erkenning van de afstamming? De tweede situatie wordt besproken in paragraaf 3.2 en gaat over de moeder die op het moment van de geboorte getrouwd is met een andere man dan de man die in de geboorteakte is vermeld. In paragraaf 4 bespreken wij de erkenning door de man die is gehuwd met een andere vrouw dan de moeder van het kind. Dit artikel wordt afgesloten met een conclusie in paragraaf 5.

4 De Hoge Raad bepaalde al in 2001 dat in het buitenland gevestigde afstamming in Nederland wordt erkend (HR 13 juli 2001, ECLI:NL:HR:2001:ZC3630, NJ 2002, 215).

5 Op 1 mei 2003 trad de Wet conflictenrecht afstamming in werking. Deze wet is per 1 januari 2012 opgenomen in titel 5 van Boek 10 van het Burgerlijk Wetboek. Uit de rechtspraak van de Hoge Raad kan worden afgeleid dat de erkenningsregel ook gold voor 1 mei 2003 (HR 13 juli 2001, ECLI:NL:HR:2001:ZC3630, NJ 2002, 215).

6 Conflictregels zijn de regels die het toepasselijke recht aanwijzen. De conflictregels voor afstamming zijn thans neergelegd in de art. 10:92-99 BW. Die conflictregels zijn alleen van toepassing als een Nederlandse autoriteit (rechter, ambtenaar van de burgerlijke stand) de afstamming moet vaststellen van een kind dat nog geen (buitenlandse) geboorteakte heeft waarin de afstamming is beschreven.

2 Onderzoek naar de bewijskracht van buitenlandse akten

De erkenningsregel van artikel 10:101 BW veronderstelt ten minste dat er een buitenlandse akte bestaat die de beweerde afstamming beschrijft. Indien er in het geheel geen geboorteakte is, biedt de tekst van het huidige artikel 10:101 BW geen ruimte voor de erkenning van in het buitenland ontstane familierechtelijke betrekkingen.⁷ In dat geval zal op basis van het door de Nederlandse conflictregels aangewezen recht beoordeeld moeten worden wie de juridische vader van het kind is.

De erkenning van afstamming zoals die is beschreven in een buitenlandse akte, veronderstelt dat de buitenlandse akte in ieder geval volgens het recht waaronder de akte is opgesteld de juridische afstamming bewijst.⁸ Het belang van de bewijskracht van de buitenlandse geboorteakte in het Nederlandse IPR wordt onderstreept door de volgende overweging van de Hoge Raad uit 2001:

‘3.4 (...). In het onderhavige geding hebben de vader en de zoon gemotiveerd betoogd dat volgens Ghanees recht de enkele omstandigheid dat een man in een geboorteakte als de vader van het kind is vermeld, niet voldoende is om aan te nemen dat tussen hem en het kind een familierechtelijke betrekking bestaat die op één lijn kan worden gesteld met een familierechtelijke betrekking die volgens Nederlands recht ontstaat als gevolg van de erkenning door een man van een kind. Het Hof heeft niet ervan blijk gegeven dat het dit betoog in zijn beoordeling heeft betrokken. (...)’⁹

Uit het citaat volgt dat het mogelijk is om te bewijzen dat een buitenlandse geboorteakte volgens het buitenlandse recht dat op de akte van toepassing is, geen bewijskracht heeft. Nu zullen niet alle rechtstelsels in de wereld een wettelijke beschrijving van de bewijskracht van geboorteakten kennen.¹⁰ Waar het om gaat, is dat in het land waar de buitenlandse akte is opgemaakt, de geboorteakte door (rechterlijke) autoriteiten en in het maatschappelijk verkeer wordt geaccepteerd als bewijs van afstamming. In de Nederlandse rechtspraktijk is inmiddels geaccepteerd dat geboorteakten uit Ghana geen bewijskracht hebben voor de afstamming. De reden daarvoor is dat dergelijke akten naar Ghanees recht ook geen bewijskracht hebben.

7 L. Strikwerda, ‘Afstamming’, in: Th.M. de Boer e.a. (red.), *Nederlands internationaal personen- en familierecht*, Deventer: Kluwer 2012, p. 93; K.J. Saarloos, *European private international law on legal parentage? Thoughts on a European instrument implementing the principle of mutual recognition in legal parentage* (diss. Maastricht), 2010, p. 239.

8 Zie ook Saarloos, *European private international law on legal parentage?* (diss. Maastricht), 2010, p. 227. Het proefschrift kan worden ingezien op en gedownload van de website van de Universiteit Maastricht: <http://dissertaties.ub.unimaas.nl/>. In deze bijdrage gaan wij niet in op kwesties rondom de echtheid van documenten en de eventuele legalisatie en verificatievereisten.

9 HR 13 juli 2001, ECLI:NL:HR:2001:ZC3630, NJ 2002, 215.

10 Voor de bewijskracht van een Nederlands geboorteakte zie art. 157 Rv.

De wijze waarop sinds 2001 in de rechtspraak wordt omgegaan met Ghanese geboorteakten is beschreven door Gubbels.¹¹ Voor een uitgebreide analyse verwijzen wij daarom naar zijn artikelen. Hier volstaan wij met een samenvatting. Voor de criteria voor de erkenning van een afstammingsverhouding uit een Ghanese geboorteakte lijkt de beschikking van de rechtbank 's-Gravenhage van 10 maart 2008 nog steeds leidend.¹² Samengevat oordeelde de rechtbank dat tussen een vader en zijn (biologische) kind naar Ghanees recht bij de geboorte van het kind een familierechtelijke betrekking ontstaat. Echter, in lijn met de hierboven geciteerde uitspraak van de Hoge Raad oordeelde de rechtbank ook dat het enkele feit dat een man als vader in een Ghanese geboorteakte is vermeld, onvoldoende is voor de conclusie dat de man naar Ghanees recht de biologische en dus juridische vader is. Daarvoor dient van bijkomende omstandigheden te blijken. De rechtbank leidde uit het Ghanees recht af dat de volgende omstandigheden relevant zijn voor de beantwoording van de vraag of de man die als vader in de geboorteakte is opgenomen, naar Ghanees recht wordt beschouwd als de juridische vader:

- de vraag of een naamgevingsprocedure heeft plaatsgevonden;
- vermelding van de vader op de geboorteakte;
- het verzorgen en onderhouden van het kind;
- verklaring van de moeder omtrent het vaderschap van de man.

Overigens vernietigde de Hoge Raad onlangs een beschikking in een procedure tot vaststelling van het Nederlanderschap ex artikel 17 Rijkswet Nederlanderschap. Die beschikking was gebaseerd op de hierboven beschreven beschikking van 10 maart 2008.¹³ Naar het oordeel van de Hoge Raad werd onvoldoende gemotiveerd dat naar Ghanees recht het enkele biologische vaderschap familierechtelijke betrekkingen doet ontstaan. Het gerechtshof waarnaar de zaak werd verwezen, herhaalde de hierboven genoemde omstandigheden die in overweging genomen moeten worden bij de erkenning van vaderschap naar Ghanees recht. Het gerechtshof concludeerde:

‘12. Naar het oordeel van het hof zijn deze feiten en omstandigheden naar Ghanees recht aanwijzingen voor het bestaan van een juridische afstammingsrelatie en heeft verzoeker voor het overige niet aannemelijk gemaakt dat er geen familierechtelijke betrekking bestaat tussen hem en [betrokkene 1] die kan worden gelijk gesteld met de familierechtelijke betrekking als gevolg van een erkenning naar Nederlands recht. De enkele mededeling van verzoeker dat er in Ghana geen naamgevingsprocedure heeft plaatsgevonden en [betrokkene 1] hem niet heeft onderhouden en verzorgd,

11 E. Gubbels, ‘Registratie van afstammingsgegevens uit Ghana’, in: S. Rutten en K.J. Saarloos (red.), *Van afstamming tot nationaliteit. Opstellen aangeboden aan professor mr. G.R. de Groot*, Deventer: Kluwer 2013, p. 31-40; E. Gubbels, ‘Erkenning van kinderen in Ghana’, *FJR* 2004/30.

12 Rb. 's- Gravenhage 10 maart 2008, ECLI:NL:RBSGR:2008:BC6198. Zie ook Rb. 's-Gravenhage 29 maart 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BW2535.

13 HR 5 april 2013, ECLI:NL:HR:2013:BY8282.

maakt dit niet anders. Volgens Ghanees recht is erkenning immers op verschillende manieren mogelijk en kan deze op informele wijze plaatsvinden.’

Hieruit volgt dat de beschikking van 10 maart 2008 kennelijk nog steeds leidend is voor de beoordeling van de erkenning van vaderschap naar Ghanees recht. Wel vragen wij ons af of het bewijsrechtelijk helemaal goed gaat in deze uitspraak. De Staat (IND) beroept zich in deze zaak op de nietigheid van de erkenning door de Nederlander, omdat het kind op het moment van de erkenning reeds twee ouders zou hebben.¹⁴ Het is dus in beginsel aan de Staat om te stellen en zo nodig te bewijzen dat het kind reeds een vader had.¹⁵ De conclusie van het gerechtshof dat er ‘aanwijzingen’ zijn dat verzoeker reeds een vader had en dat verzoeker ‘niet aannemelijk heeft gemaakt dat er geen familierechtelijke betrekking bestaat’ klinkt in dat licht te zwak.

3 Onderzoek naar de huwelijkse staat van de moeder

Van een geheel andere orde dan de bewijskracht van de buitenlandse akte is het onderzoek naar de juridische juistheid of aanvaardbaarheid van een in een buitenlandse (geboorte)akte beschreven afstammingsrelatie. Bij de invoering van de erkenningsregel in 2003 was de gedachte dat voor afstamming die was beschreven in een akte, de conflictrechtelijke toets zou worden afgeschaft.¹⁶ De reden voor de afschaffing van de conflictrechtelijke toets¹⁷ is, zoals gezegd, dat de afstamming die in het buitenland is gevestigd, beschouwd wordt als een *fait accompli*.¹⁸ De afstamming uit een buitenlandse akte wordt daarom enkel niet erkend indien een van twee (limitatieve) weigeringsgronden zich voordoet. Deze weigeringsgronden zijn, op basis van artikel 10:101 lid 1 jo. 100 BW:

- a. dat aan de registratie kennelijk geen behoorlijk onderzoek of behoorlijke rechtspleging is voorafgegaan; of
- b. dat de erkenning van die beslissing kennelijk onverenigbaar is met de openbare orde.

Bij de erkenning van buitenlandse akten is vooral de openbareorde-exceptie relevant. De openbare orde wordt vervolgens deels uitgewerkt in het tweede lid van artikel 10:101 BW.¹⁹

¹⁴ Art. 1:204 BW.

¹⁵ Art. 284 lid 1 jo. 150 Rv.

¹⁶ Kamerstukken II 1998/99, 26 675, nr. 3, p. 7, 20 e.v.

¹⁷ Zoals gezegd wordt onder de conflictrechtelijke toets verstaan de toets of de afstamming die is neergelegd in een buitenlandse akte overeenstemt met de afstamming die volgt uit het recht dat van toepassing is volgens de Nederlandse conflictregels. Die toets wordt dus niet meer gehanteerd, zie ook art. 10:101 jo. 100 lid 2 BW.

¹⁸ Art. 10:101 BW kan beschouwd worden als een *lex specialis* van de algemene *fait accompli*-regeling in art. 10:9 BW. Zie over *fait accompli* als een grondslag voor art. 10:101 BW: Saarloos, *European private international law on legal parentage?* (diss. Maastricht), 2010, p. 215-224.

¹⁹ Voor een bespreking van de criteria voor weigering van de erkenning zie o.a. Asser/Vonken 10-II* 2012/278 e.v.; L. Strikwerda, ‘Afstamming’, in: Th.M. de Boer e.a. (red.), *Nederlands internationaal*

In de praktijk is de huwelijkse staat van de moeder een regelmatig terugkerend onderwerp van onderzoek bij de erkenning van afstamming die is neergelegd in een buitenlandse akte. In deze paragraaf bespreken wij eerst hoe in de rechtspraak wordt omgegaan met afstamming en polygamie (gevallen waarin de moeder de tweede echtgenote van de man is die als vader in de buitenlandse akte staat geregistreerd). Daarna wordt de situatie besproken waarin de moeder op het moment van de geboorte met een andere man dan de geregistreerde vader gehuwd blijkt te zijn.

3.1 Afstamming uit polygame huwelijken

Indien een man is gehuwd met twee (of meer) vrouwen, rijst de vraag of het vaderschap van de echtgenoot – dat is vermeld op een buitenlandse geboorteakte – kan worden erkend voor de kinderen die zijn geboren uit zijn tweede vrouw. Deze problematiek en de rechtspraak daarover is in de literatuur al herhaaldelijk aan de orde geweest.²⁰

Zowel advocaten-generaal bij de Hoge Raad als de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State lijken er bij de beoordeling van afstamming uit een polygaam huwelijk van uit te gaan dat er nog ruimte is voor de toepassing van het conflictenrecht indien de afstamming is beschreven in een buitenlandse akte.²¹ Advocaat-generaal Strikwerda overwoog in 2011 in een geval waarin een Pakistaanse geboorteakte de echtgenoot van moeder (en zijn tweede vrouw) als vader vermeldde:

‘19. Bij de beoordeling van de vraag of ingevolge het naar Nederlands conflictenrecht (art. 1 WCA) daarop toepasselijke Pakistaanse recht tussen de man en de minderjarige familierechtelijke betrekkingen zijn ontstaan, rijst als voorvraag de vraag of het tussen de man en vrouw gesloten huwelijk als rechtsgeldig kan worden erkend.’²²

personen- en familierecht, Deventer: Kluwer 2012, p. 92 e.v.; Saarloos, *European private international law on legal parentage?* (diss. Maastricht), 2010, p. 224 e.v.

20 J. Otten, ‘Afstamming tussen wal en schip. Het niet erkennen van polygamie en de gevolgen voor de status van kinderen bezien vanuit praktisch perspectief’, in: S. Rutten en K.J. Saarloos (red.), *Van afstamming tot nationaliteit. Opstellen aangeboden aan professor mr. G.R. de Groot*, Deventer: Kluwer 2013, p. 89-96; C. Poortman, ‘Het zal je vader maar wezen. Nederlanderschap en de geboorte uit een bigaam huwelijk’, in: S. Rutten en K.J. Saarloos (red.), *Van afstamming tot nationaliteit. Opstellen aangeboden aan professor mr. G.R. de Groot*, Deventer: Kluwer 2013, p. 97-103; Asser/Vonken 10-II* 2012/98; S.E.W. Rutten, ‘Vaderschap van uit een huwelijk in het buitenland geboren kinderen’, FJR 2012/105; S.E.W. Rutten, *Huwelijk en burgerlijke stand*, Apeldoorn/Antwerpen: Maklu 2011, nr. 208 e.v.; V. van den Eeckhout, ‘Erkenbaarheid van een “erkenning” in sociaal-rechtelijke context: redeneren aan de hand van ipr of los van ipr’, NIPR 2006/1, p. 7-10.

21 ABRvS 19 september 2012, ECLI:NL:RVS:2012:BX7705.

22 Opinie bij HR 17 juni 2011, ECLI:NL:HR:2011:BP9500.

De verwijzing naar artikel 1 WCA suggereert dat de advocaat-generaal de conflictrechtelijke methode toepast, hoewel er een buitenslands opgemaakte geboorteakte voorligt. Ook advocaat-generaal Vlas lijkt van oordeel dat als de afstamming is vastgelegd in een buitenlandse geboorteakte, er nog ruimte is voor de toepassing van Nederlandse conflictregels.²³ Overigens schrijft Strikwerda in een recente publicatie dat de conflictregel als richtsnoer voor de erkenning van in het buitenland tot stand gekomen rechtsfeiten en rechtshandelingen, door de wetgever is prijsgegeven.²⁴ Hij lijkt daarmee terug te komen op zijn eerder ingenomen standpunt.

Wat ons betreft is artikel 10:101 BW helder. Uit het artikel volgt dat buitenslands gevestigde afstamming wordt erkend, behoudens (kortweg) strijd met de openbare orde. In dat geval is er geen ruimte voor de toepassing van conflictregels en komt de rechtsgeldigheid van het huwelijk dus niet aan de orde. Voor wat betreft de toetsing aan de hiervoor genoemde openbare orde menen wij dat het polygame karakter van het huwelijk van de ouders onvoldoende reden is om de afstamming in strijd met de openbare orde te verklaren. Immers, als een in Nederland gesloten polygaam huwelijk nietig wordt verklaard, heeft dat ook geen gevolgen voor de afstamming van kinderen die zijn geboren uit het tweede, nietige huwelijk. Wij lichten een en ander hieronder toe.

Ten eerste valt niet in te zien waarom de erkenningsregels van artikel 10:101 BW niet van toepassing zouden zijn in geval van afstamming uit een polygaam huwelijk. De wettekst noch de parlementaire geschiedenis biedt voor dat standpunt enige aanknopng. In de parlementaire geschiedenis is uitdrukkelijk opgenomen dat er bij een buitenlandse geboorteakte geen ruimte meer is voor de toepassing van het Nederlandse conflictenrecht.²⁵ De conflictregels voor afstamming zijn volgens de memorie van toelichting alleen relevant indien de afstamming voor het eerst (bijvoorbeeld bij de geboorte van het kind) in Nederland moet worden vastgesteld:

‘Volgens die regeling [de erkenningsregeling, KS/MS] blijft – enkele uitzonderingen daargelaten – een conflictenrechtelijke toetsing achterwege. Er wordt dus niet nagegaan of het met toepassing van buitenslands internationaal privaatrecht bereikte resultaat gelijk is aan het resultaat dat met toepassing van de Nederlandse conflictenregels zou zijn bereikt. Naar mijn mening zijn er geen principiële redenen om een dergelijke toetsing over de gehele linie uit te voeren. Het gevolg van deze keuze is dat de in de hoofdstukken 1 tot en met 3 opgenomen conflictenregels uitsluitend van toepassing zijn op feiten, handelingen en beslissingen die in Nederland tot stand komen.’²⁶

23 Opinie bij HR 25 mei 2012, ECLI:NL:HR:2012:BV9961.

24 L. Strikwerda, ‘Afstamming’, in: Th.M. de Boer e.a. (red.), *Nederlands internationaal personen- en familierecht*, Deventer: Kluwer 2012, p. 92.

25 Zie in gelijke zin: S. Rutten, ‘Vaderschap van uit een huwelijk in het buitenland geboren kinderen’, *FJR* 2012/105.

26 *Kamerstukken II* 1998/99, 26 675, nr. 3, p. 6.

Nu voor de beoordeling van een in het buitenland vastgestelde afstamming uit een polygaam huwelijk artikel 10:101 BW – en niet artikel 10:92 BW – als uitgangspunt geldt, rijst de vraag of het huwelijk van de echtgenoot van de moeder van het kind nog wel een voorvraag is. Deze vraag is relevant, omdat uit artikel 10:33 BW voortvloeit dat enkel wanneer het huwelijk als voorvraag rijst, de erkenning van het huwelijk zelfstandig beoordeeld moet worden.²⁷ Als het huwelijk geen voorvraag is, omdat de afstamming wordt beoordeeld aan de hand van een erkenningsregel, is artikel 10:33 BW niet van toepassing.

De problematiek van de voorvraag illustreren wij aan de hand van een voorbeeld. Naar Marokkaans recht heeft een kind de echtgenoot van de moeder als vader. Indien Marokkaans recht van toepassing is op de afstamming, rijst dus de vraag of de moeder is getrouwd. De vraag naar het huwelijk komt op, omdat het Marokkaanse recht het huwelijk als voorwaarde stelt voor afstamming. In dat geval is het huwelijk een voorvraag en rijst de vraag aan de hand van welk recht die voorvraag beantwoord moet worden. Voor een dergelijk geval bepaalt artikel 10:33 BW dat de rechtsgeldigheid van het huwelijk moet worden bepaald op basis van Nederlands internationaal privaatrecht. Een polygaam huwelijk waarbij een Nederlander is betrokken is volgens vaste rechtspraak in strijd met de Nederlandse internationale openbare orde (art. 10:32 BW).²⁸ Bij de toepassing van het Marokkaanse recht dient het (polygame) huwelijk van de moeder dus buiten beschouwing gelaten te worden. In dat geval is er naar Marokkaans recht geen afstammingsband tussen het kind en de echtgenoot van de moeder. Dit voorbeeld laat zien dat de problematiek van de voorvraag direct voortvloeit uit de conflictrechtelijke systematiek. Huwelijk is een voorvraag van afstamming omdat (1) volgens het toepasselijke recht het huwelijk relevant is voor de afstamming en (2) omdat huwelijk en afstamming niet onderworpen zijn aan dezelfde conflictregel.

Bij de toepassing van een erkenningsregel wordt het bestaan van de rechtsverhouding (bijvoorbeeld de afstamming) niet afgeleid uit de toepassing van (buitenlands) recht. Het bestaan van de rechtsverhouding volgt uit het relevante buitenlandse document (bijvoorbeeld een buitenlandse geboorteakte of een buitenlands vonnis). De enige vraag is of de rechtsverhouding in Nederland wordt erkend zoals die in het buitenlandse document staat. De in het document (bijvoorbeeld de geboorteakte) beschreven rechtsverhouding wordt uitsluitend niet erkend, indien die rechtsverhouding zelf in strijd is met de openbare orde. Het leerstuk van de voorvraag speelt niet bij de erkenning van rechtsverhoudingen (zoals afstamming).

²⁷ Zie ook de algemene regeling voor conflictrechtelijke voorvragen in art. 10:4 BW.

²⁸ Rb. Den Haag 7 juni 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:CA3170; Rb. Den Haag 2 mei 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ9593; Rb. Den Haag 28 augustus 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BX9403; Rb. Den Haag 5 april 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BW2921.

Wij zien niet in waarom afstamming uit een polygaam huwelijk wegens strijd met de openbare orde in Nederland niet erkend kan worden. Indien in Nederland – in strijd met de wet – een polygaam huwelijk wordt gesloten, zal het tweede huwelijk nietig worden verklaard.²⁹ Een dergelijke nietigverklaring heeft evenwel geen gevolgen voor de afstamming van kinderen die zijn geboren uit het tweede, nietige huwelijk.³⁰ Waarom moet een polygaam huwelijk dat in het buitenland is gesloten en in Nederland niet wordt erkend dan wel gevolgen hebben voor de afstamming?

Het Gerechtshof Den Haag heeft in een recent arrest geoordeeld dat het bigame huwelijk van de moeder aan de erkenning van de afstamming langs vaderszijde niet in de weg staat.³¹ In de zaak werd verzocht om een verklaring voor recht dat het kind dat was geboren in Egypte uit een Egyptische vrouw de Nederlandse man als vader had. Op het moment van de geboorte was de vrouw de tweede echtgenoot van een Nederlandse man. Naar Egyptisch recht was de Nederlander de vader van het kind en hij was ook als zodanig opgenomen in de geboorteakte. Het gerechtshof overwoog:

‘13. Het hof stelt bij de beantwoording van die vraag voorop dat naar het oordeel van het hof daarbij niet als zelfstandige eis (de voorvraag) geldt of de in Egypte uit het huwelijk van de moeder met de man ontstane familierechtelijke betrekkingen alleen kunnen worden erkend als het daaraan ten grondslag liggende huwelijk in Nederland kan worden erkend. het hof neemt daarbij in aanmerking dat door de wetgever uitdrukkelijk afstand is gedaan van de conflictrechtelijke toets bij de erkenningsvraag. Het is dan in strijd met de (laatstbedoelde) strekking van de erkenningsregel om de conflictrechtelijke toets dan toe te passen bij de voorvraag naar de geldigheid van het huwelijk die aan de afstammingsband ten grondslag ligt. Het hof is op grond van het voorstaande van oordeel dat wanneer een rechtsverhouding in het buitenland rechtsgeldig tot stand is gekomen deze in Nederland behoort te worden erkend, behoudens het aanwezig zijn van de in het tweede lid van artikel 10:101 BW aanwezige weigeringsgronden.’

Over de openbare orde toets overweegt het gerechtshof:

‘15. Ten overvloede overweegt het hof nog dat de omstandigheid dat het tussen de moeder en de man gesloten huwelijk in Nederland als bigaam in strijd met de openbare orde moet worden beschouwd niet betekent dat ook de afstamming van de uit dit huwelijk geboren jongmeerderjarige wegens strijd met de openbare orde kan worden geweigerd. Het hof verwijst hiervoor naar artikel 1:77 lid 2 aanhef en sub b BW: kinderen die uit het nietig verklaarde huwelijk zijn geboren, blijven kinderen overeenkomstig de regeling van artikel 1:197 BW (een kind, zijn ouders en

²⁹ Vgl. HR 1 juli 1993, NJ 1994, 105.

³⁰ Art. 1:77 lid 2 onder a BW.

³¹ Gerechtshof Den Haag 1 oktober 2014, zaaknr. 200.131.668/01 (niet gepubliceerd).

bloedverwanten staan in familierechtelijke betrekkingen tot elkaar). Het hof vermag niet in te zien waarom dit anders zou zijn bij een in het buitenland gesloten nietig huwelijk.’

Het lijkt er dus op dat een kentering is ingezet ten aanzien van de erkenning van de afstamming van kinderen uit een polygaam huwelijk.

3.2 Huwelijk met een andere man op het moment van de geboorte

Een andere kwestie bij de toepassing van artikel 10:101 BW betreft een casus waarover de Rechtbank Den Haag op 7 juni 2013 een oordeel velde.³² De zaak betrof twee kinderen die waren geboren in Maryland (VS). Op het moment van de geboorte was de moeder gehuwd. Op de geboorteakten werd, overeenkomstig het recht van Maryland, echter een andere man dan de echtgenoot van de moeder als vader vermeld. De juridische vader was Nederlander en hij was niet de biologische vader van het eerste kind, maar wel van het tweede kind. De rechtbank oordeelt dat het vaderschap van de Nederlander niet kon worden erkend en overwoog daartoe, voor zover hier relevant, als volgt:

‘5.5. De vraag die in de onderhavige zaak centraal staat is of de in de geboorteakte vermelde (biologische) vader, ondanks het huwelijk van de moeder met een andere man, gezien kan worden als de juridische vader, waardoor [A] en [B] in het bezit zouden zijn van de Nederlandse nationaliteit. [A] en [B] gaan er van uit dat zij bij hun geboorte zijn erkend door [X] en dat dit blijkt uit de vermelding van [X] in hun geboorteakten. De vraag of erkenning in Amerika op deze wijze kan plaatsvinden [i.e. erkenning terwijl het vaderschap van de echtgenoot niet is ontkend, KS/MS] is naar het oordeel van de rechtbank in deze specifieke zaak niet van belang. Vast staat immers dat de moeder ten tijde van de geboorte van [A] en [B] getrouwd was met een andere man dan [X]. Op grond van artikel 1:204, lid 1 aanhef en onder f, BW is erkenning nietig indien zij is gedaan terwijl er twee ouders zijn. Indien moet worden uitgegaan van geboorteakten die in Amerika door een bevoegde instantie overeenkomstig de plaatselijke voorschriften zijn opgemaakt, kunnen deze akten wegens kennelijke onverenigbaarheid met de Nederlandse openbare orde in Nederland niet worden erkend. Artikel 10:101, lid 2 aanhef en onder a, BW bepaalt immers dat erkenning van de akten in elk geval wordt geweigerd, indien de erkenning is verricht door een Nederlander die naar Nederlands recht niet bevoegd zou zijn het kind te erkennen. Nu in deze zaak sprake is van een (mogelijke) erkenning door een Nederlander terwijl er reeds twee ouders zijn, en niet is gebleken dat het vaderschap door de heer [Z] rechtsgeldig is ontkend, kan de eventuele erkenning door [X] in Nederland niet worden erkend. Hierbij neemt de rechtbank tevens in overweging dat evenmin is gebleken van de in artikel 1:204, lid 1 aanhef en onder c, BW voorgeschreven voorafgaande schriftelijke toestemming van de moeder.’

32 Rb. Den Haag 7 juni 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:CA3162.

De rechtbank gaat er in het citaat terecht van uit dat het uitgangspunt voor de vraag of het vaderschap van de Nederlander kan worden erkend, moet worden beoordeeld op basis van de erkenningsregel van artikel 10:101 BW en niet op basis van een conflictregel. De rechtbank oordeelt vervolgens dat het vaderschap van de Nederlander in strijd is met de openbare orde, omdat de Nederlander naar Nederlands recht niet bevoegd zou zijn geweest om het kind te erkennen. Het kind zou immers al een vader hebben, aldus de rechtbank.

Een soortgelijke kwestie speelde in een zaak waarin de Rechtbank Den Haag uitspraak deed op 11 februari 2013.³³ Een Nederlander verwekt een kind bij een Franse, gehuwde vrouw. Reeds voor de geboorte van het kind erkent de Nederlander zijn vaderschap in Frankrijk. Op het moment van de geboorte is de moeder nog gehuwd met een andere man, maar dat huwelijk wordt kort na de geboorte van het kind ontbonden. De Nederlander wordt vanwege zijn prenatale erkenning direct als vader op de Franse geboorteakte vermeld. De rechtbank beoordeelt het vaderschap van de Nederlander als volgt:

‘Allereerst dient beoordeeld te worden of X. de vader van de minderjarige is. Op deze beoordeling is op grond van art. 10:92 van het Burgerlijk Wetboek (hierna: BW) Frans recht van toepassing.

Op grond van art. 312 van de Code Civil wordt X. vermoed de vader van de minderjarige te zijn nu de minderjarige staande huwelijk van X. met de moeder is geboren. Dit vermoeden van vaderschap bestaat zoals vermeld in art. 313 van de Code Civil echter niet langer omdat X. niet op de geboorteakte van de minderjarige staat vermeld. Nu voorts niet is gebleken van herstel van vaderschap door X. op grond van de wet, en uit de verklaringen van hem naar voren komt dat hij niet in (juridische) relatie tot de minderjarige wenst te komen staan, gaat de rechtbank er vanuit dat X. naar Frans recht terecht niet als vader is vermeld op de geboorteakte.

De rechtbank dient voorts te beoordelen of A. voormeld de vader van de minderjarige is. Op grond van art. 10:92 BW is op dit verzoek Nederlands recht van toepassing. A. heeft de minderjarige naar Frans recht erkend en is naar aanleiding van die erkenning als vader op de geboorteakte vermeld.

Op grond van art. 1:204 BW is sprake van een rechtsgeldige erkenning door A., nu niet is gebleken dat er ten tijde van die erkenning sprake was van twee ouders en voorts niet is gebleken van één van de andere nietigheidsgronden. De rechtbank is derhalve van oordeel dat de door A. op (...) (datum erkenning, red.) gedane erkenning in Nederland erkend dient te worden en A. in overeenstemming met het Nederlandse recht als vader op de geboorteakte staat vermeld.

Het bovenstaande leidt er naar het oordeel van de rechtbank toe dat de geboorteakte van de minderjarige voor inschrijving in de Nederlandse registers in

33 Rb. Den Haag 11 februari 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ3284, JPF 2013/115, NIPR 2013/120. De beschrijving van de feiten is mede ontleend aan informatie van mr. H. de Voer, de advocaat die deze zaak behandelde.

aanmerking komt. De rechtbank zal de ambtenaar last geven tot inschrijving van de geboorteakte van de minderjarige.’

In beide zaken gaat het om de erkenning van het vaderschap van een andere man dan de echtgenoot van de moeder, maar de rechtbank hanteert in deze zaken een verschillende IPR-benadering. Welke uitspraak is juist?

In beide zaken ligt de vraag voor of het vaderschap van de Nederlander die als vader in de buitenlandse geboorteakte is vermeld, in Nederland erkend kan worden op basis van artikel 10:101 BW. Het is ons daarom niet duidelijk waarom de rechtbank in de Franse zaak begint met de vraag of de echtgenoot op het moment van de geboorte in Nederland als vader heeft te gelden. De erkenningsregel gaat in geval van een buitenlandse akte voor op het conflictenrecht. Dat volgt uit de parlementaire geschiedenis³⁴ en is ook logisch. De erkenningsregel is immers gebaseerd op de gedachte dat een rechtsverhouding die in het verleden is ontstaan als een *fait accompli* erkend moet worden. De erkenningsregel kan in zoverre worden beschouwd als een exceptie ten opzichte van de conflictregel. In de Marylandse zaak wordt de vraag wel goed gesteld: daar neemt de rechtbank als uitgangspunt de vraag ‘of de in de geboorteakte vermelde (biologische) vader, ondanks het huwelijk van de moeder met een andere man, gezien kan worden als de juridische vader’.

De tweede vraag is of de erkenning door de Nederlander in strijd is met de openbare orde. In de Marylandse zaak oordeelt de rechtbank dat er strijd is met de openbare orde, omdat de Nederlander naar Nederlands recht niet bevoegd zou zijn om de kinderen te erkennen (art. 10:101 lid 2 onder a BW). De vraag rijst of de rechtbank artikel 10:101 lid 2 onder a BW juist toepast. Immers, naar Nederlands recht hadden de kinderen wellicht de echtgenoot als vader (art. 1:199 onder a BW), maar niet naar het recht van Maryland.

Artikel 10:101 lid 2 onder a BW bepaalt:

‘2. De weigeringsgrond, bedoeld in artikel 100 lid 1, onderdeel c, van dit Boek [i.e. strijd met de openbare orde, KS/MS] doet zich met betrekking tot de erkenning in elk geval voor:

a. indien deze is verricht door een Nederlander die naar Nederlands recht niet bevoegd zou zijn het kind te erkennen;
(...).’

Bij de uitleg van artikel 10:101 lid 2 onder a BW is het van belang twee situaties te onderscheiden. In de eerste situatie is de erkenner gehuwd met een andere vrouw dan de moeder van het kind. Voor die gevallen bepaalde het Nederlandse recht tot voor kort dat de erkenning van het vaderschap alleen geldig was, kort gezegd,

³⁴ Zie noot 28.

met toestemming van de rechtbank.³⁵ In de tweede situatie is de moeder van het kind gehuwd met een andere man dan de erkenner van het kind. In die gevallen is naar Nederlands recht een erkenning niet mogelijk, omdat naar Nederlands recht in beginsel de echtgenoot van de moeder de juridische vader is van het kind.³⁶

Voorts is van belang dat artikel 10:101 lid 2 onder a BW een antimisbruikbepaling is en een zeer specifieke achtergrond heeft. Wij lichten dit toe. Uitgangspunt in het Nederlandse IPR over afstamming is dat een erkenning van het vaderschap door een Nederlander in het buitenland in Nederland wordt erkend, ook als die erkenning naar Nederlands recht niet mogelijk zou zijn. In de parlementaire geschiedenis beschrijft de minister uitgebreid dat een erkenning door een Nederlander in, bijvoorbeeld Frankrijk, niet in strijd is met de openbare orde indien in Frankrijk ander recht wordt toegepast dan Nederlands recht, ook niet indien de uitkomst naar Nederlands recht anders zou zijn.³⁷ Artikel 10:101 lid 2 onder a BW vormt een uitzondering op dat uitgangspunt. De betekenis van het artikel wordt in de parlementaire geschiedenis als volgt omschreven:

‘Daarnaast noemt de bepaling nog twee specifieke gevallen waarin strijd met de openbare in elk geval aanwezig wordt geacht. Het betreft in de eerste plaats het geval waarin een gehuwde Nederlandse man in het buitenland een kind heeft erkend terwijl hij daartoe naar de maatstaven van het Nederlandse recht niet bevoegd was. *Beoogd wordt hiermee misbruik van de erkenning ter omzeiling van de adoptiewetgeving te voorkomen.* Zie artikel 10, tweede lid, onder a.’³⁸ [cursivering KS/MS]

Artikel 10:101 lid 2 onder a BW is dus specifiek geschreven voor de eerste, hierboven beschreven situatie (voor de gehuwde man die een kind van een andere vrouw wil erkennen). Het doel van het artikel is het voorkomen van de omzeiling van adoptieregels. De bepaling dient tot die specifieke gevallen beperkt te worden en dient niet te worden uitgebreid naar gevallen in de tweede hierboven beschreven situatie. Een brede uitleg van de bepaling, zoals de rechtbank in de Marylandse uitspraak kennelijk voor ogen staat, leidt ertoe dat een Nederlandse man in het buitenland alleen maar kan erkennen als aan de eisen van Nederlands recht wordt voldaan. Dat is volgens de wetgever nu juist niet bedoeld.³⁹

35 Art. 1:204 lid 2 onder e BW. De schrapping van het erkenningsverbod voor de gehuwde man is voorzien bij Wet van 27 november 2013 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering mede in verband met de evaluatie van de Wet openstelling huwelijk en de Wet geregistreerd partnerschap, *Stb.* 2013, 486. De datum van inwerkingtreding is nog niet vastgesteld.

36 Zie expliciet art. 1:204 lid 1 onder f BW.

37 Kamerstukken II 1998/99, 26 675, nr. 3, p. 20.

38 Kamerstukken II 1998/99, 26 675, nr. 3, p. 21.

39 Zie noot 37.

Artikel 10:101 lid 2 onder a BW kan dus niet worden tegengeworpen aan de Nederlander die het vaderschap heeft erkend van een kind dat is geboren uit een moeder die op het moment van de geboorte was getrouwd met een andere man (de tweede hierboven beschreven situatie). Blijft over de vraag of het vaderschap van de Nederlander in strijd is met de openbare orde, enkel vanwege het feit dat naar Nederlands recht de echtgenoot van de moeder op het moment van de geboorte geldt als de juridische vader van het kind. Het vaderschap van de echtgenoot van de moeder vindt naar Nederlands recht zijn rechtvaardiging in het feit dat de echtgenoot wordt vermoed het kind te hebben verwekt althans te hebben ingestemd met de daad van verwekking.⁴⁰ De Nederlandse regel lijkt dus vooral ingegeven door de praktische overweging dat de echtgenoot in de meeste gevallen nu eenmaal de biologische vader is althans de man die heeft ingestemd met de verwekking. Bovendien is een regel van buitenlands recht op grond waarvan het kind op het moment van de geboorte een andere man dan de echtgenoot als vader heeft, niet in strijd met 'wat naar Nederlandsche opvattingen voor een wetgever behoorlijk en geoorloofd is'.⁴¹ Immers, ook naar Nederlands recht is het onder omstandigheden mogelijk het vaderschap van de echtgenoot buitengerechtelijk te ontkennen.⁴² Nu het vaderschap van de echtgenoot niet van openbare orde is, is er geen reden het vaderschap van de Nederlander die in een buitenlandse geboorteakte is vermeld, niet te erkennen.

4 Erkenning door de gehuwde man

Per 1 april 2014 is het erkenningsverbod voor de gehuwde man uit het Nederlandse Burgerlijk Wetboek geschrapt. Met het schrappen van het erkenningsverbod voor de gehuwde man (voorheen art. 1:204 lid 1 onder e BW) is artikel 10:101 lid 2 onder a BW een dode letter geworden.⁴³ In de parlementaire geschiedenis is dat als volgt verwoord:

'Door het vervallen van onderdeel e [van artikel 1:204 lid 1 BW, KS/MS] vervalt er een onbevoegdheidsgrond voor erkenning, waardoor het niet bevoegd zijn naar Nederlands recht geen kennelijke onverenigbaarheid met de openbare orde meer oplevert op grond van artikel 101, tweede lid, onder a van Boek 10 BW. Op grond van een inhoudelijke beoordeling van de algemene grond kennelijke onverenigbaarheid met de openbare orde genoemd in artikel 100, eerste lid, onder c, van Boek 10 BW kan een erkenning van een buitenslands gedane erkenning worden geweigerd.'⁴⁴

⁴⁰ Kamerstukken II 1995/96, 24 649, nr. 3, p. 7.

⁴¹ Dit betreft het buitengrenscriterium van de openbare orde. Hierover in meer detail Asser/Vonken 10-I* 2013/404; L. Strikwerda, *Inleiding tot het Nederlandse internationaal privaatrecht*, Deventer: Kluwer 2012, p. 64 e.v.

⁴² Art. 1:199 onder b BW.

⁴³ Wet van 27 november 2013 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering mede in verband met de evaluatie van de Wet openstelling huwelijk en de Wet geregistreerd partnerschap, Stb. 2013, 486, inwerkingtreding 1 april 2014.

⁴⁴ Kamerstukken II 2012/13, 33 526, nr. 6, p. 10.

De vraag rijst wat de schrapping van het erkenningsverbod voor de gehuwde man, betekent voor erkenningen van het vaderschap die zijn gedaan vóór 1 april 2014. Dat is een lastige vraag. Enerzijds is het uitgangspunt in het internationaal privaatrecht dat de openbare orde maatgevend is op het moment dat er een (rechterlijke) beslissing genomen moet worden en niet het moment waarop de in te roepen rechtsgevolgen ontstonden.⁴⁵ Anderzijds heeft de schrapping van het erkenningsverbod voor de gehuwde man waarschijnlijk geen terugwerkende kracht en worden Nederlandse erkenningen die voor 1 april 2014 nietig waren vanwege het erkenningsverbod niet bekrachtigd door de wetswijziging.⁴⁶ Bovendien is er specifiek met betrekking tot het erkenningsverbod voor de gehuwde man in de recente geschiedenis nogal wat te doen geweest. Met name de uitspraak van de Hoge Raad dat het erkenningsverbod voor de gehuwde man ook vóór mei 2003 al van openbare orde was heeft voor de nodige beroering gezorgd.⁴⁷ Die beslissing is door verschillende overheidsinstanties aangegrepen om buitenlandse erkenningen vaderschap die strijdig waren met het erkenningsverbod strijdig met de openbare orde te verklaren, ongeacht het moment waarop de erkenning vaderschap was gedaan en ongeacht de vraag of er in de Nederlandse rechtsorde inmiddels gevolg aan die erkenning vaderschap was gegeven. Personen die reeds tientallen jaren in de veronderstelling waren dat zij Nederlander waren, raakten opeens hun Nederlandse paspoort kwijt.

Vanwege de specifieke achtergrond van het erkenningsverbod voor de gehuwde man, menen wij dat er maatwerk geboden is bij de vraag naar de geldigheid van buitenlandse erkenningen van voor 1 april 2014. Het lijkt ons daarbij nuttig een aantal gevallen te onderscheiden:

1. Gevallen waarin de Nederlandse rechter reeds een oordeel heeft geveld over de erkenning van de erkenning vaderschap. Voor deze gevallen geldt dat de wijziging van de openbare orde niet relevant is.
2. Gevallen waarin de administratie (gemeente, IND) reeds een oordeel heeft geveld over de erkenning van de erkenning vaderschap. Dit is wat ons betreft de lastigste groep. Enerzijds heeft de rechter zich over deze gevallen niet uitgelaten waardoor er vanuit IPR-perspectief geen reden is om te toetsen aan de openbareordeopvatting van voor 1 april 2014.

45 G.R. de Groot, 'Erkenning buitenechtelijk kind en verkrijging van Nederlanderschap', A&MR 2015/1, p. 13-15; Asser/Vonken 10-1* 2013/414 (met verwijzing naar buitenlandse literatuur); J. Kusters en C.W. Dubbink, *Algemeen deel van het Nederlandse internationaal privaatrecht*, Haarlem: Bohn 1962, p. 348.

46 De Wet van 27 november 2013 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering mede in verband met de evaluatie van de Wet openstelling huwelijk en de Wet geregistreerd partnerschap, Stb. 2013, 486, heeft geen eigen overgangsrecht. Op basis van art. 4 Wet Algemene Bepalingen hebben wetten geen terugwerkende kracht. Dat beginsel is ook toegepast in onder andere art. 17 Overgangswet Nieuw Burgerlijk Wetboek voor de overgang van het oude naar het nieuwe afstammingsrecht in 1970.

47 HR 27 mei 2005, NJ 2005, 554, ECLI:NL:HR:2005:AS5109; HR 28 april 2006, NJ 2006, 557, ECLI:NL:HR:2006:AU9237.

Anderzijds, indien de betrokkenen hebben vertrouwd op de afwijzing van de erkenning van de erkenning vaderschap moet ervoor worden gewaakt dat het leven van de betrokken niet nogmaals overhoop gehaald wordt. Voor deze gevallen is wat ons betreft geen algemene regel te geven en moet per geval beoordeeld worden wat de juiste oplossing is.

3. Gevallen waarin Nederlandse autoriteiten zich nog niet hebben uitgelaten over de erkenning van de erkenning vaderschap. Voor deze groep gevallen zien wij geen probleem om de erkenningen vaderschap te toetsen aan de openbare orde zoals die geldt na 1 april 2014.

5 Conclusie

In dit artikel hebben wij besproken dat afstamming die is neergelegd in een buitenlandse akte in Nederland erkend dient te worden, tenzij de afstamming in strijd is met de openbare orde. Indien er een buitenlandse (geboorte)akte voorligt, is er in beginsel geen ruimte meer voor de toepassing van Nederlandse conflictregels bij de vraag wat de afstamming is van een persoon. Dat is de strekking van artikel 10:101 BW. In deze bijdrage hebben wij aan de hand van rechtspraak onderzocht in hoeverre een buitenlandse (geboorte)akte door Nederlandse rechters toch nog aan nader onderzoek wordt onderworpen.

Ten eerste hebben wij besproken dat de bewijskracht van de buitenlandse akte ter discussie gesteld kan worden. Indien een akte volgens het recht van de plaats waar hij is opgesteld geen bewijskracht heeft, heeft de akte dat ook niet in Nederland. In dat geval is de buitenlandse akte op zichzelf onvoldoende om afstamming aan te nemen.

Ten tweede hebben wij gevallen besproken waarin ook de inhoud van de akte wordt onderzocht.

In dit kader hebben wij in de eerste plaats gekeken naar afstamming in geval van een polygaam huwelijk. Wij hebben geconcludeerd dat het leerstuk van de voorvraag niet speelt bij de toepassing van een erkenningsregel. De voorvraagproblematiek speelt enkel in het conflictenrecht. Onder artikel 10:101 BW is uitsluitend de vraag of de afstamming zoals die volgt uit de buitenlandse akte in strijd is met de openbare orde. Wij zijn van mening dat buitenslands gevestigde afstamming uit een polygaam huwelijk niet enkel vanwege het polygame karakter van het huwelijk in strijd is met de openbare orde. Immers, naar Nederlands recht heeft de nietigverklaring van een polygaam huwelijk geen gevolgen voor de afstamming van de kinderen. Wij zien niet in waarom dit anders zou moeten zijn indien de kinderen in het buitenland zijn geboren.

In de tweede plaats hebben wij in dit verband gekeken naar de situatie waarin een andere man dan de echtgenoot van de moeder als vader in de akte is opgenomen. Ook in die situatie is de vraag of de man die als vader in de akte is vermeld, in Nederland erkend kan worden als vader. De vraag is niet of de echtgenoot naar Nederlands internationaal privaatrecht in de akte opgenomen had moeten worden. Het gaat bij artikel 10:101 BW immers om de erkenning van

de afstamming zoals die is beschreven in de buitenlandse geboorteakte. Wij hebben tevens betoogd dat het vaderschap van de echtgenoot niet van openbare orde is. Het enkele feit dat een andere man dan de echtgenoot in de geboorteakte is opgenomen als vader, kan daarom niet tot de conclusie leiden dat de afstamming in strijd is met de openbare orde.

Ten slotte hebben wij de overgangsrechtelijke problematiek besproken naar aanleiding van de afschaffing van het erkenningsverbod voor de gehuwde man per 1 april 2014. Wij hebben besproken dat de openbare orde *ex nunc* moet worden toegepast. Echter, wij hebben ook betoogd dat een mechanische wets-toepassing vermeden moet worden en dat maatwerk is vereist.

Afstamming in tijden van medisch begeleide voortplanting en adoptie

Nadia Sonneveld*

‘Is het normaal dat het langer dan een jaar duurt voordat een vrouw zwanger raakt? In het geval van mijn zoon heb ik dat toch maar gevraagd toen zijn vrouw na twee jaar nog niet zwanger was. Ik heb lang gewacht het ze te vragen, want ik wilde ze niet te veel onder druk zetten. In Egypte gaat iedereen een maand na de bruiloft al vragen hoe het ervoor staat. Dat komt door al die Egyptische films waarin vrouwen na een keer al zwanger raken. Dat is natuurlijk niet realistisch maar twee jaar, dat is wel heel lang. Ik heb ze gezegd dat ze naar de dokter moesten gaan. Gewoon, om te laten controleren of alles in orde was. Mijn schoondochter slikt namelijk bepaalde medicijnen en heeft ook lang de pil geslikt en dat, zo dacht ik, zou een verklaring kunnen zijn voor het uitblijven van een zwangerschap. In ieder geval, mijn zoon en zijn vrouw zijn naar de dokter gegaan en die zei dat alles goed was. Daarna heb ik niks meer gevraagd en me er niet meer mee bemoeid. Ik weet niet of ze verdere medische hulp gehad hebben of dat mijn schoondochter uiteindelijk op een natuurlijke manier zwanger is geworden. Over een maand verwachten ze in ieder geval een tweeling, dus er is best een kans dat de zwangerschap het gevolg van kunstmatige inseminatie is. Als het goed is zullen ze een meisje en een jongen krijgen en dat is mooi. Dan zijn ze meteen klaar met het krijgen van kinderen en alle zwanger-woorden-stress. Uiteindelijk heeft het namelijk vijf jaar geduurd voordat ze zwanger werd. Bij mijn dochter was dat totaal anders, die was na twee maanden al zwanger. Bij mijn ex-vrouw en mij was dat ook zo. Onze dochter is precies een jaar na de bruiloft geboren.’¹

I Introductie: het belang van kinderen

Uit het bovenstaande gesprek dat ik terloops met een Egyptische vriend voerde – toen we in het drukke verkeer van Cairo vaststonden – blijkt duidelijk dat voor deze aanstaande opa het huwelijk ertoe dient om kinderen te krijgen. Wat dat betreft lijkt er nauwelijks verschil te zijn tussen de verschillende klassen in de Egyptische samenleving. In een sterk klassegesegregeerde samenleving is het belang van het gezin en het krijgen van kinderen een waarde die klasseoverschrijdend is.

* Nadia Sonneveld is als onderzoeker verbonden aan de Al-Akhawayn Universiteit Ifrane in Marokko (2014-2015) en de Radboud Universiteit in Nijmegen.

1 Persoonlijke communicatie, Cairo, 24 oktober 2014.

Het belang van het krijgen van kinderen is niet alleen een persoonlijk en maatschappelijk gevoelde waarde maar is ook juridisch vastgelegd. De Egyptische grondwet van 2014 bepaalt in artikel 10 dat de familie (*al-usra*) de hoeksteen van de samenleving is, dat haar basis gelegen is in religie, moraal, en liefde voor het vaderland, en dat de staat haar cohesie, stabiliteit en de totstandkoming van waarden binnen de familie waarborgt. Wat voor de Egyptische grondwet geldt, geldt voor vele andere grondwetten in de wereld van de Islam (Joseph 1996, 16) en daarbuiten.² In Syrië, bijvoorbeeld, bepaalt de grondwet dat de familie (*al-usra*) de hoeksteen van de samenleving is en dat de wet haar integriteit bewaakt en haar verbondenheid (*awasir*) versterkt (art. 20 Grondwet 2012) en in Marokko dat de familie (*al-usra*), gegrond in de juridische band van het huwelijk, de basiseenheid van de samenleving is (art. 32 Grondwet 2011).³ De Iraanse grondwet benadrukt niet alleen het belang van het stichten van een gezin maar ook dat alle wet- en regelgeving het stichten van een gezin moet faciliteren op een manier die niet in strijd is met de wet en de regels van de islamitische ethiek.

Alhoewel er in deze en de andere grondwetverklaringen geen definitie van de term familie wordt gegeven en er in principe gerefereerd kan worden aan elk leefverband van één of meer volwassenen, met of zonder kinderen, wijst etnografisch onderzoek (in Egypte en Marokko) uit dat onder de term familie het samenlevingsverband van een gehuwde man en vrouw verstaan moet worden die verantwoordelijkheid dragen voor de verzorging en opvoeding van één of meer kinderen en dat het een groot probleem is als uit een huwelijk geen kinderen geboren (kunnen) worden.⁴ In de woorden van Bargach: 'It is a social necessity to have children [in Marokko, toevoeging auteur]; the finality of all unions is to procreation (both as a religious duty and a social expectation)' (2001, p. 94).⁵

Als 'procreation' of voortplanting belemmerd wordt, is er een aantal wettelijke mogelijkheden. Vrouwen in Iran bijvoorbeeld kunnen een echtscheiding aanvragen zonder dat ze afstand hoeven te doen van hun financiële rechten.⁶ In veel landen in de moslimwereld is onvruchtbaarheid van de man geen juridisch

2 De VN-verdragen van 1966 noemen het gezin de natuurlijke en fundamentele eenheid van de samenleving.

3 Vertalingen door de auteur.

4 Op 10 oktober 2003 hield de huidige Marokkaanse koning, Muhammad VI, een toespraak voor de leden van het parlement waarin hij de nieuwe familiewet besprak (aangenomen in februari 2004). Uit deze toespraak blijkt duidelijk dat de koning onder familie het samenlevingsverband van vader, moeder en kinderen verstaat (zie ook El Hajjami 2009, p. 17).

5 Volgens een lid van l'Academie du Royaume du Maroc is het belang van moederschap zo groot dat dit het kunstmatig inbrengen van de ingevroren zaadcellen van een overleden echtgenoot rechtvaardigt (Lahbabi 1986, p. 64-65). De l'Academie du Royaume du Maroc is door de voormalige koning Hassan II in de jaren tachtig gesticht. In 1986 kwam de commissie op verzoek van de koning bij elkaar om ethische zaken rondom medisch begeleide bevruchting te bespreken. Voor meer informatie over het belang van het krijgen van kinderen binnen de Islam, zie Clarke 2009, hfdst. 3.

6 Dit is als standaardbepaling in het huwelijkscontract opgenomen (bepaling 10). Er zijn twaalf standaardbepalingen. Zie bijvoorbeeld: www.wluml.org/sites/wluml.org/files/import/english/pubs/pdf/misc/talaq-i-tawfid-eng.pdf.

aanvaarde grond op basis waarvan een vrouw een echtscheiding kan aanvragen.⁷ Dit ligt anders voor de man. In het geval dat de vrouw geen of moeilijk kinderen kan krijgen, kan de man een verstoting uitspreken. Hij kan ook een andere vrouw trouwen en proberen met haar kinderen te krijgen. Alhoewel in veel landen met een moslimmeerderheid polygamie in meer (Indonesië, Marokko) of mindere mate (Egypte, Syrië) aan beperkingen onderhevig is, is de onvruchtbaarheid van de vrouw een van de gronden op basis waarvan mannen een tweede vrouw mogen trouwen.⁸ Het feit dat de onvruchtbaarheid van de vrouw vaak een juridisch aanvaarde grond is voor de rechter om de man toestemming tot een polygaam huwelijk te verlenen, terwijl de onvruchtbaarheid van de man veelal geen grond voor echtscheiding voor de vrouw is, geeft aan dat het huwelijk er voor de man in belangrijkere mate in gelegen is om kinderen te krijgen.⁹ Dit heeft ermee te maken dat kinderen de vader toebehoren en zijn enige manier zijn om de voortzetting van de mannelijke familielijn te garanderen. Dit heeft als gevolg dat, hoezeer de status van de vrouw in het maatschappelijke leven bepaald mag worden door haar moederschap, een man wie het vaderschap belemmerd wordt meer mogelijkheden heeft om te scheiden en/of een andere huwelijksrelatie aan te gaan dan zijn vrouw.

In veel gevallen, echter, zullen echtparen niet willen scheiden of een polygaam huwelijk willen overwegen. In dit artikel onderzoek ik in hoeverre medisch begeleide bevruchting en adoptie dan een uitkomst kunnen bieden.

2 Medisch begeleide bevruchting

Binnen het klassieke Islamitische recht wordt afstamming (*nasab*) volgens de volgende lijnen bepaald. Voor de moeder geldt dat *nasab* bepaald wordt door het geboren worden van een kind uit een vrouw. Dit is gebaseerd op Koranvers 58:2: ‘Degenen onder u, die hun vrouwen moeders noemen, dezen zijn hun moeders niet; hun moeders zijn alleen degenen die hen baarden (...)’ (zie ook Clarke 2009, p. 129). Dit is anders voor de vader voor wie geldt dat *nasab* niet alleen bepaald wordt door het biologische vaderschap maar ook door zijn huwelijksrelatie met de moeder van het kind. In andere woorden, alleen kinderen die geboren zijn binnen het huwelijk worden als nakomelingen beschouwd.¹⁰

7 Ze kan wel een *khul'* echtscheiding aanvragen. Terwijl ze dit in Egypte en Pakistan eenzijdig kan doen (vgl. Sonneveld 2012), heeft ze in de meeste andere landen de toestemming van haar echtgenoot nodig. In alle gevallen geldt dat ze haar echtgenoot een compensatie dient te betalen en afstand moet doen van de *nafaqa al-'idda* en de *mu'akkhar as-sadaq* (het uitgestelde deel van de bruidsprijs). In Marokko kunnen vrouwen een *shiqaq* echtscheiding aanvragen waarbij de rechter bepaalt in hoeverre de vrouw recht heeft op bovengenoemde financiële rechten. Als de man zijn vrouw verstoot, dient hij haar financieel te onderhouden gedurende de 'idda periode; ook dient hij het uitgestelde deel van de bruidsprijs te betalen.

8 In Tunesië en Turkije is polygamie onder geen enkele voorwaarde toegestaan.

9 In de meeste moslimlanden is het onvermogen van de echtgenoot tot seksuele omgang wel maar zijn onvruchtbaarheid geen juridische grond voor echtscheiding.

10 Dit is om verwarring omtrent afstamming (*nasab*) te voorkomen. Afstamming is een van de vijf *maqasid* (fundamentele doeleinden). Deze zijn het behoud van religie, leven, intellect, afstamming en welstand.

Kinderen die buiten het huwelijk om geboren worden, zijn weliswaar biologische kinderen van de man maar zullen niet als zijn afstammelingen erkend worden met als gevolg dat er geen verplichting op de vader rust om in het onderhoud van deze kinderen te voorzien. Ook zullen zij niet zijn achternaam dragen en niet van hem erven.¹¹ Deze bepalingen, die binnen de vier soennitische rechtsscholen en de sjjiitische rechtsschool in grote lijnen overeenkomen,¹² zijn in veel landen ook in het tegenwoordige familierecht en erfrecht opgenomen.

Binnen een context waarin (1) het krijgen van kinderen van groot belang is en (2) kinderen alleen binnen het huwelijk geboren dienen te worden, zien religieuze geleerden in de moslimwereld kunstmatige bevruchting over het algemeen als een oplossing voor een pregnant probleem, mits bepaalde grenzen in acht worden genomen. Zo is homologe bevruchting (kunstmatige bevruchting waarbij gebruik wordt gemaakt van de eicellen en/of zaadcellen van de echtgeno(o)t(e) over het algemeen toegestaan en wordt zij in de gehele moslimwereld toegepast. Heterologe bevruchting (kunstmatige bevruchting waarbij gebruik wordt gemaakt van eicellen en zaadcellen die niet afkomstig zijn van de echtgeno(o)t(e) is over het algemeen niet toegestaan (*haram*), alhoewel er in landen met een sjjiitische meerderheid meer mogelijkheden op dit gebied zijn dan in landen met een soennitische meerderheid, zoals we hieronder zullen zien.

In het algemeen waren landen in de moslimwereld snel in het erkennen en toepassen van medisch begeleide voortplanting. Twee jaar na de geboorte van de eerste ivf-baby in Engeland (1978) vaardigde de Sheikh van al-Azhar op 23 maart 1980 een *fatwa* uit van maar liefst zestien pagina's (Clarke 2009, p. 103), waarin hij een duidelijk standpunt inneemt met betrekking tot het gebruik van gameten, embryo's en baarmoeders van derden:

'No third party should intrude into the marital functions of sex and procreation, because marriage is a contract between the wife and husband during the span of their marriage. This means that a third party donor is not allowed, whether he or she is providing sperm, eggs, embryos, or a uterus. The use of a third party is tantamount to zina, or adultery' (Inhorn 2006, p. 433).

De *fatwa* had een belangrijke invloed in de moslimwereld, net zoals *fatwa's* die na 1980 uitgevaardigd werden in andere delen van de moslimwereld en die allemaal min of meer dezelfde strekking hebben (vgl. Clarke 2009, hfdst. 3).

Dit betekent niet dat er helemaal geen discussie was. In Marokko bijvoorbeeld merkte een lid van de prominente l'Academie du Royaume du Maroc op dat het gebruik van donorzaadcellen niet gelijk gesteld diende te worden aan overspel omdat er volgens hem geen sprake was van fysiek contact en de donor anoniem was. De operatie, zo stelde hij, was te vergelijken met een bloedtransfusie

11 Het feit dat positieve DNA-testen vaak geen rechtmatig vaderschap kunnen afdwingen, geeft aan dat *nasab* primair een zaak is van wettige verwantschap en dat biologische verwantschap hier een afgeleide van is.

12 Een belangrijk punt van verschil is dat binnen het sjjiitische recht een onwettig kind niet alleen geen vader maar ook geen wettige moeder heeft (Clarke 2009, p. 47).

(Lahbabi 1986, p. 65). Andere leden waren het hier niet mee eens en stelden dat elke vorm van derdepartijdonatie verboden was (vgl. Albar 1986, p. 187; Khalil 1986, p. 203). Op het juridische vlak is zaadceldonatie via ivf en andere vormen van derdepartijdonatie van geslachtscellen verboden in Marokko, evenals in de meeste andere landen van de moslimwereld (Meirow en Schenker 1997, p. 134). In Algerije bijvoorbeeld is de volgende bepaling omtrent medisch begeleide bevruchting in het personen- en familierecht opgenomen: ‘(...) that the marriage is lawful, both spouses consent, and the procedure is carried out with the sperm of the husband and the eggs of the wife, to the exclusion of any other person (...)’ (art. 45bis, personen- en familierecht Algerije, 2005) (Arshad 2010).

Net zoals hun soennitische counterparts staan sjiitische rechtsgeleerden over het algemeen homologe bevruchting toe. Met betrekking tot heterologe bevruchting echter bestaan verschillende meningen, variërend van regelrechte verwerping tot het toestaan van vrijwel elke vorm van bevruchting met donormateriaal. De invloedrijke Ayatollah Sistani uit Irak bijvoorbeeld verbiedt het gebruik van donorzaadcellen, maar niet het gebruik van donoreicellen. Hetzelfde gold voor de Libanese Ayatollah Fadlallah (1935-2010), die echter van Sistani verschilde in het feit dat hij het gebruik van zaadcellen van derden niet als *zina* interpreteerde (Clarke 2009, p. 136).¹³ In de ogen van Fadlallah volgden kinderen die geboren waren met behulp van donorzaad de afstammingslijn van de spermadonor en dienden zij niet als bastaards beschouwd te worden (Clarke 2009, p. 127). Fadlallah stond ook draagmoederschap toe (mits beide vrouwen getrouwd waren met de toekomstige vader) en op de vraag wie in zulke gevallen als de moeder van het kind beschouwd diende te worden, antwoordde de ayatollah dat de eiceldonor de moeder is en niet de vrouw uit wie het kind geboren wordt (Clarke 2009, p. 129, 131).

In Iran werd aan het einde van de jaren negentig een nog ‘progressiever’ geluid ten gehore gebracht toen niemand minder dan Ayatollah Khamenei, de opvolger van Khomeini (1902-1989), een *fatwa* uitvaardigde waarin hij zei dat heterologe bevruchting in bijna al haar vormen was toegestaan, inclusief het gebruik van donorzaadcellen (Clarke 2009, p. 120; Mahmoud 2012) ‘as long as no haram acts such as touch or gaze take place’ (Tremayne 2009, p. 148). In het geval de vruchtbaarheidsproblemen bij de vrouw lagen, kon een echtpaar overgaan tot eiceldonatie waarbij de verminderd vruchtbare of onvruchtbare vrouw als adoptiemoeder van het uit haar geboren kind beschouwd diende te worden. Het kind erfde van de biologische moeder (de eiceldonor) (Tremayne 2009, p. 149). In het geval van zaaddonatie kreeg het kind de achternaam van de onvruchtbare vader maar erfde het van de biologische vader (Tremayne 2009, p. 149). Alhoewel er zeker een bepaald aantal sjiitische koppels dankbaar gebruikmaakte van deze nieuwe mogelijkheden, bleef de *fatwa* niet onbesproken onder sjiitische rechtsgeleerden. Hoewel Ayatollah Khamenei het ontvangen van donorzaad niet gelijkstelde met *zina* (zolang er geen sprake zou zijn van geslachtsgemeenschap) zagen vele andere sjiitische rechtsgeleerden dit anders, en het vraagstuk van overspel

13 Sistani neemt een ambivalente positie in. Zie voor meer informatie Clarke 2009, p. 135.

vormde een belangrijk punt van discussie. Het heeft ertoe geleid dat veel onvruchtbare Iraanse koppels een middenweg bewandelen en vaak een van de volgende twee tactieken toepassen. In het eerste geval ontvangt het echtpaar een embryo van een ander *getrouwd* echtpaar (embryotransfer)¹⁴ terwijl in het tweede geval het tijdelijke huwelijk uitkomst biedt. De vrouw zal van haar onvruchtbare man scheiden om na het verlopen van de ‘idda periode met de zaaddonor te trouwen. Na de bevruchting, die buiten de baarmoeder plaatsvindt, en bevalling zal ze van de zaaddonor scheiden en met haar eerste man hertrouwen (Tremayne 2009, p. 149).

Een ander belangrijk punt van zorg was de anonimiteit van de zaad- of eiceldonor. Zoals we hierboven zagen, vereist afstamming binnen de Islam dat bekend is wie de biologische ouders zijn. Alhoewel het tijdelijke huwelijk in eerste instantie een oplossing bood, net zoals het gebruik van donormateriaal van familieleden, zijn steeds meer Iraanse klinieken tot anonieme donatie overgegaan (Tremayne 2009, p. 151). Anonieme donatie ontnemt een kind het recht om te weten van wie het afstamt, nog afgezien van het feit dat onduidelijkheid omtrent de afstamming ertoe kan leiden dat een man en vrouw uit onwetenschap een incestueuze relatie met elkaar aangaan. Tezamen met het gelijkstellen van derdepartijdonatie aan overspel (zina), vormen het gevaar van incest en verwarring van verwantschapslijnen de primaire redenen waarom bevruchting met donormateriaal in de soennitische wereld verboden is. Uiteindelijk heeft de Iraanse wetgever in 2003 bepaald dat zaadceldonatie niet langer toegestaan is (Inhorn 2005, p. 350).¹⁵ Draagmoederschap is wel toegestaan en wordt veel toegepast. Hetzelfde geldt voor eiceldonatie (Inhorn 2005, p. 351; Garmaroudi Naef 2012).

Ondanks het wettelijke verbod zijn er nog steeds Iraanse klinieken die inseminatie met donorzaad aanbieden en waar de *fatwa* van Ayatollah Khamenei op een prominente plek binnen de kliniek tentoongesteld is (Inhorn 2011, p. 96). In het algemeen kan gesteld worden dat in het geval van onvruchtbaarheid van de echtgenoot vrouwen in Iran niet alleen meer mogelijkheden hebben om de huwelijksrelatie te verbreken (zonder dat ze afstand hoeven te doen van hun financiële rechten) dan hun soennitische lotgenoten. Mochten vrouwen niet willen scheiden dan hebben ze eveneens meer mogelijkheden om via heterologe bevruchting (bijv. zaad- en embryodonatie) kinderen te krijgen dan vrouwen in de soennitische wereld.

Behalve in een aantal ivf-klinieken in Iran leeft de *fatwa* van de Iraanse leider Khamenei ook voort in Libanon, een multireligieus land waar sjieten de grootste bevolkingsgroep vormen. Voor 2000 was bevruchting met donormateriaal en draagmoederschap strikt verboden en deelden sjiiitische geleerden het standpunt van hun soennitische collega's in deze. De *fatwa* van Khamenei had echter een grote impact en aan het begin van het nieuwe millennium begonnen sjiiitische

14 Sinds 2003 is embryodonatie wettelijk toegestaan in Iran, mits het embryo afkomstig is van een man en vrouw die met elkaar getrouwd zijn en de donatie een gift is (zie voor meer informatie Tremayne 2009, p. 156-158).

15 Het is mij niet duidelijk of het hier om een verbod op zowel anonieme als niet-anonieme zaaddonatie gaat.

moslims, waaronder leden van Hezbollah, in toenemende mate om derdepartijdonatie te vragen (Inhorn, Patrizio en Serour 2012, p. 240-241). In minder dan tien jaar tijd veranderde de Libaneze ivf-scene van conservatief naar een van de meest vooruitstrevende (en meest ongereguleerde) in de wereld van het grotere Midden-Oosten (Inhorn, Patrizio en Serour 2012, p. 243). Momenteel wordt in Libanon heterologe bevruchting in al haar vormen, inclusief inseminatie met donorzaad, toegepast. Ivf-artsen hebben het boek van Khamenei (waar de *fatwa* omtrent heterologe bevruchting instaat)¹⁶ in hun boekenkast staan en gebruiken het om bezorgde sjiitische patiënten gerust te stellen (Clarke 2009, p. 117).

Hoewel ook in de sjiitische wereld derdepartijdonatie omstreden is, ontvangen de ivf-klinieken in Libanon veel aanvragen tot derdepartijdonatie, niet alleen van sjiitische maar ook van soennitische echtparen met vruchtbaarheidsproblemen, hetzij uit Libanon, hetzij uit andere delen van de Arabische wereld. ‘Op vakantie naar Beirut’ is een eufemisme geworden voor soennitische koppels met vruchtbaarheidsproblemen die heterologe bevruchting als een laatste redmiddel zien om kinderen te krijgen maar die verder niet willen dat hun omgeving hier weet van heeft. Hetzelfde geldt voor Iran waar ivf-klinieken niet alleen een lokale clientèle bedienen, maar ook onvruchtbare koppels uit landen aan de overkant van de Perzische Golf zoals Saudi-Arabië en Kuwait (Inhorn 2006, p. 445). Relaties tussen soennitische en sjiitische moslims mogen in toenemende mate aan politieke spanningen onderhevig zijn, in de ivf-klinieken van Beirut en Teheran vindt op het meest intieme niveau een nieuw soort van vermenging plaats.

In de meeste gevallen echter zullen soennitische en ook sjiitische koppels met vruchtbaarheidsproblemen geen gebruik willen maken van heterologe bevruchting (vgl. Inhorn, Patrizio en Serour 2012, p. 230-231). In Libanon ‘many of the fertility specialists (...) recommended adoption as a possibility to their patients, Muslim and Christian,...’ (Clarke 2009, p. 73). In het navolgende behandel ik de vraag in hoeverre pleegouderschap en adoptie daadwerkelijk een uitkomst kunnen bieden voor moslimechtparen die geen kinderen kunnen krijgen en voor wie heterologe bevruchting geen optie is.

3 Adoptie en pleegouderschap

3.1 De zaak omtrent Yunus

In 2013 haalde de zaak van een in Nederland woonachtig kind van Turkse ouders meerdere keren de voorpagina’s en zorgde voor heftige discussies in vele praatprogramma’s. Volgens Jeugdzorg was de jongen vanwege verwaarlozing uit huis geplaatst en in een pleeggezin geplaatst. Het feit dat het pleeggezin uit een lesbisch ouderpaar bestond, was wat waarschijnlijk voor de meeste consternatie zorgde binnen de Turkse gemeenschap in Nederland. Zelfs de Turkse premier Erdogan mengde zich in de zaak en probeerde premier Rutte ervan te overtuigen

¹⁶ Het gaat om het boek *Ajwibat al-Istifta’at* (Antwoorden op Fatwaverzoeken), 2003.

dat het buitengewoon onwenselijk was dat een in Nederland woonachtig kind met een Turks-islamitische achtergrond bij lesbische ouders geplaatst was. Het voert te ver om uitgebreid op deze zaak in te gaan maar wat interessant is voor dit artikel is dat op een gegeven moment Jeugdzorg zich verdedigde door te zeggen dat er een groot tekort aan pleeggezinnen in Nederland bestaat en al helemaal aan islamitische pleeggezinnen. Dit tekort zorgde ervoor dat het lang niet altijd mogelijk was om pleegouders te vinden wier achtergrond zo veel mogelijk overeenstemde met die van het uit huis te plaatsen kind. Als de Turkse gemeenschap zoveel moeite had met deze en mogelijk andere zaken, waarom boden ze zich dan niet aan als pleegouders, zo vroeg premier Rutte vervolgens zijn collega Erdogan (*Reformatorisch Dagblad* 2013). Ook deed Rutte een oproep aan Turkse ouders om zich beschikbaar te stellen als pleeggezin (*Reformatorisch Dagblad* 2013). Uiteindelijk wist de vicevoorzitter van Jeugdzorg te melden dat de negatieve aandacht in ieder geval een positief gevolg had gehad: Turks-islamitische stellen waren begonnen zich aan te melden als pleegouders (Van der Laan 2013). In het navolgende bespreek ik in hoeverre de zich aangemelde islamitische pleeggezinnen Yunus in huis zouden mogen nemen, misschien zelfs zouden mogen adopteren, en meer in het algemeen, in hoeverre adoptie en pleegouderschap een oplossing kunnen bieden voor onvruchtbare echtparen met een kinderwens.

3.2 Kafala (pleegouderschap)

Over het algemeen wordt pleegouderschap zoals in de zaak van Yunus aangehouden, en was het in de vroeg-islamitische periode zelfs een gebruikelijke gewoonte op het Arabische schiereiland (vgl. Arshad 2010).¹⁷ De relatie tussen de profeet Muhammad en zijn aangenomen zoon Zayd Ibn Haritha vormt hier een goed voorbeeld van. Alhoewel Zayd niet zijn biologische zoon was, zorgde de profeet voor hem als ware hij zijn eigen zoon. Dit is wat binnen het islamitische recht *kafala* genoemd wordt en wat vertaald kan worden als pleegouderschap. Binnen het Algerijnse personen- en familierecht (art. 116) wordt *kafala* gedefinieerd als: ‘the commitment to voluntarily take care of the maintenance, of the education and of the protection of a minor, in the same way as a father would do it for his son’ (Arshad 2010, p. 170). Alhoewel ze oppervlakkig hetzelfde lijken, blijkt uit deze definitie dat er een wezenlijk verschil tussen adoptie en *kafala* bestaat. Waar adoptieouders als de wettelijke ouders gezien worden en dus ook dezelfde rechten en plichten hebben als biologische ouders, is *kafala* een commitment, een gebaar van liefdadigheid dat geen ouderrechtelijke relatie met zich meebrengt. In het geval van *kafala* behoudt het kind de achternaam van zijn of haar biologische vader evenals het recht om te erven van de biologische ouders (en heeft het geen automatisch recht op de erfenis van de pleegouders). Het is dan ook niet toevallig dat in bijvoorbeeld het Marokkaanse recht de bepalingen omtrent *kafala* geplaatst waren binnen het contracten- en verbintenissenrecht en

¹⁷ Het ging dan niet alleen om gevallen waarin kinderen geen ouders meer hadden maar ook om baby's uit de stad die door bedoeïenvrouwen in de woestijn gezoogd werden.

niet binnen het personen- en familierecht (Bargach 2001, p. 82).¹⁸ Dit toont opnieuw het belang van *nasab* en erfrecht binnen het islamitische recht aan en maakt ook begrijpelijk waarom Turks-islamitische gezinnen in Nederland gehoor gaven aan de oproep om zich aan te melden als pleeggezin. Stel dat het pleegouderschap vele jaren zou duren, zouden deze nieuwe pleeggezinnen dan eventueel ook kunnen overwegen om kinderen als Yunus te adopteren?

3.3 Adoptie in de islamitische wereld

De vraag of in Nederland woonachtige Turkse pleeggezinnen over zouden gaan tot adoptie (*tabanni*) is niet makkelijk te beantwoorden. In Turkije is adoptie namelijk toegestaan (Korfker, Van Rooij, Buitendijk, Detmar en Reis 2014, p. 3-4) maar binnen de Islam is adoptie strikt verboden om redenen die sterk te maken hebben met de redenen waarom heterologe bevruchting verboden is. Het is dan ook niet vreemd dat de al-Azhar *fatwa* uit 1980 die heterologe bevruchting verbiedt, tegelijkertijd ook adoptie verbiedt (Inhorn 2006). Adoptie binnen de Westerse context houdt gewoonlijk in dat het geadopteerde kind de achternaam van de adoptieouders krijgt en ook van hen erft. Net zoals bij derdepartijddonatie kan dit leiden tot verwarring omtrent afstamming, iets wat als buitengewoon onwenselijk gezien wordt.

De vroeg-islamitische vertelling rondom Zayd Ibn Haritha wordt binnen de traditionele islamitische exegese gezien als de reden voor het verschijnen van Koranvers 33:4-5 (*al-Ahzab*). Tijdens een stammenoorlog werd de kleine Zayd Ibn Haritha gevangen genomen en als slaaf verkocht. Khadija schenkt de jongen aan de profeet Muhammad en ze voeden hem op alsof hij hun eigen zoon is. Ze noemen hem Zayd, zoon van Muhammad (Zayd ibn Muhammad) totdat een openbaring de Profeet bereikt:

‘Allah has not allotted to any man two hearts within his breast, nor has He made those of your wives you equate with your mothers your actual mothers, nor has He made your adopted sons your actual sons. These are just words coming out of your mouths, but Allah speaks the truth and He guides to the Way’ (vers 33:4).

En: ‘Call them after their fathers. That is closer to justice in Allah’s sight. And if you do not know who their fathers were then they are your brothers in the deen and people under your patronage. You are to blame for any honest mistake you make but only for what your hearts premeditate. Allah is Ever-forgiving, Most Merciful’ (vers 33:5).

Na deze openbaring veranderde de Profeet de naam van zijn aangenomen zoon weer in Zayd, zoon van Haritha (Zayd Ibn Haritha). Koranverzen 33:4-5 worden gewoonlijk geïnterpreteerd als inhoudende een verbod op adoptie (in de zin dat de band met de biologische ouders doorgesneden wordt en het kind de

¹⁸ Sinds 2002 is er een speciale wet voor de *kafala* (wet 15.01), bekrachtigd door Royal Decree 1.02.172 (13 juni 2002).

achternaam van de adoptieouders krijgt en ook van hen erft). Alhoewel in veel moslimlanden adoptie verboden is, leert een snelle zoekactie op internet dat de procedures voor het adopteren van kinderen in grote moslimlanden zoals Indonesië en Pakistan online toegankelijk zijn. Blijkbaar is in deze landen (internationale) adoptie van (moslim)kinderen wel toegestaan. In Maleisië is adoptie van moslimkinderen toegestaan onder de 'registration adoptions act 1952'. Alhoewel hier het woord adoptie gebruikt wordt, is het plaatsen van een kind bij volwassenen die niet zijn of haar biologische ouders zijn, alleen toegestaan als de namen van de biologische ouders bekend blijven en het kind niet van de adoptieouders erft (www.mahwengkwai.com/adoption-malaysia/).

In Tunesië is adoptie al sinds 1958 toegestaan (wet 0027) en nemen geadopteerde kinderen de achternaam van de adoptieouder aan (art. 14) (www.jurisite-tunisie.com/tunisie/codes/csp/L1958-0027.htm). Echter, na het gedwongen vertrek van de Tunesische president Ben Ali in januari 2011 en met het aantreden van de al-Nahda regering werd de bepaling omtrent adoptie al snel onder vuur genomen.¹⁹ Debet aan de controverse was het onder de publieke aandacht brengen van een zaak waarin een volwassen man per ongeluk met zijn biologische zus getrouwd was (Voorhoeve 2015). De zaak leidde tot grote verontwaardiging en zelfs de seculiere politieke oppositie was van mening dat adoptie afgeschaft diende te worden. Op dit moment is het niet meer mogelijk voor niet-Tunesiërs om een Tunesisch kind te adopteren (<http://travel.state.gov/content/visas/english/fees/reciprocity-by-country/TS.html>). Ook Marokko heeft zijn regelgeving omtrent adoptie aangepast en het is niet langer meer mogelijk voor echtparen die buiten Marokko wonen om een Marokkaans kind te adopteren of in *kafala* te nemen (vgl. www.hespress.com/societe/65578.html, 12 november 2012).

Het zij opgemerkt dat in de ivf-klinieken van Iran die een praktijk voerden (en soms nog steeds voeren) in overeenstemming met de *fatwa* van Khamenei, zaad- en eiceldonatie leidden tot een situatie waarin feitelijk sprake was van adoptie. In het geval van eiceldonatie werd de draagmoeder namelijk als adoptieouder gezien (als ze het kind zoogt, zal er ook een melkrelatie ontstaan), in het geval van zaaddonatie droeg het kind de naam van de adoptievader maar erfde het van de zaaddonor.²⁰ Bovendien heeft antropologisch onderzoek in Libanon (Clarke 2009), Marokko (Bargach 2001; 2002) en Syrië (Van Eijk, te verschijnen) aangetoond dat er niet zelden een verschil bestaat tussen officiële rethoriek en wat er in de praktijk plaatsvindt (Clarke 2008, p. 165; zie ook Sonbol 1995). In Syrië

19 Zowel binnen als buiten de moslimwereld wordt het Tunesische personen- en familierecht algemeen gezien als een van de meest progressieve systemen (voor vrouwen) in de moslimwereld. Vrouwen hebben dezelfde rechten om te scheiden als mannen; polygamie is onder geen enkele voorwaarde toegestaan; en de vrouw is haar man geen gehoorzaamheid (*ta'a*) verschuldigd. Deze bepalingen zijn door de al-Nahda regering als een legitieme vorm van *ijtihad* verklaard, in ieder geval publiekelijk.

20 Het is mij niet duidelijk hoe de wettelijke en feitelijke situatie in Libanon op dit vlak is, noch welke regelingen Iraanse echtparen treffen die na het verbod op zaadceldonatie in 2003 toch via zaaddonatie kinderen hebben gekregen.

bijvoorbeeld gebeurt het met regelmaat dat advocaten de mazen van de wet opzoeken om onwettige kinderen een wettige status, dat wil zeggen een achternaam, te geven. In zulke gevallen zullen ze zoeken naar een fictieve vader, een man die bereid is om een 'urfi huwelijkscontract te tekenen en te laten registreren. Op het moment dat het 'echtbaar' het 'urfi huwelijk laat registreren, worden automatisch alle kinderen die binnen het 'urfi huwelijk 'geboren' zijn geregistreerd onder de naam van de fictieve vader. Vaak wordt na de registratie het huwelijk ontbonden om zo de fictieve vader van financiële verplichtingen te ontslaan (Van Eijk, te verschijnen).

Dit voorbeeld toont niet alleen aan dat er een verschil tussen (religieuze) wet en praktijk bestaat, maar ook dat het vooral de wettigheid van de relatie waaruit het kind 'geboren' wordt, is die telt, en dat de biologische verwantschap tussen de ouders en het kind hier slechts een afgeleide van is. Dit blijkt wel uit recente ontwikkelingen binnen de moslimwereld waarin DNA-onderzoek misschien wel biologisch vaderschap bevestigt, maar niet leidt tot een *nasab* relatie tussen het kind en zijn of haar biologische vader.²¹ In Egypte en Marokko bijvoorbeeld kan een man verplicht worden om een DNA-test te ondergaan. Mocht hieruit biologisch vaderschap blijken, dan zal het kind nog steeds niet de achternaam van de vader dragen, noch van hem erven.

4 Conclusie

Het krijgen van kinderen is van groot belang in de islamitische wereld. Echtparen die geen of moeilijk kinderen kunnen krijgen, hebben een aantal mogelijkheden om toch voor nakomelingen te zorgen. Echtscheiding geeft mannen, en in mindere mate, vrouwen de mogelijkheid om het bij een nieuwe huwelijkspartner opnieuw te proberen terwijl in een aantal landen mannen in plaats van echtscheiding ook het trouwen van een tweede vrouw kunnen overwegen.

In dit artikel hebben we gezien dat een andere mogelijkheid het toepassen van medisch begeleide bevruchting is waarbij er meer mogelijkheden zijn in de sjiiitische dan in de soennitische wereld. Adoptie is in principe verboden maar soms is de kinderwens zo groot dat gebruikgemaakt wordt van strategieën die qua effect gelijk staan aan adoptie. Het toestaan van heterologe bevruchting in delen van Iran en Libanon vormt hier een goed voorbeeld van. Een andere vorm van adoptie betreft het fenomeen van het fictieve vaderschap. Kinderen dienen binnen de band van het huwelijk geboren te worden om recht te hebben op de achternaam van de vader en zijn erfenis. Soms gaan mannen die niet biologisch verwant zijn aan een kind, een schijnhuwelijk aan waarmee ze een niet-legitiem

21 Tunesië vormt een uitzondering. Vrouwen in Tunesië zijn wettelijk verplicht om in het ziekenhuis te bevallen. Vermoedt een dokter dat er sprake is van een onwettige zwangerschap, dan zal hij of zij de politie inschakelen die vervolgens de kraamvrouw onder druk zal zetten om de naam van de vermoedelijke vader vrij te geven. Deze laatste zal vervolgens aan een DNA-test onderworpen worden die, mocht blijken dat de man de biologische vader van het pasgeboren kind is, ertoe zal leiden dat het kind zijn achternaam krijgt. Het kind kan echter niet van hem erven (Voorhoeve 2011).

kind een achternaam geven, en daarmee een respectabele status in de samenleving. Waar adoptie volgens de klassieke islamitische leer verboden is, wordt pleegouderschap (*kafala*) aangemoedigd. Pleegouderschap leidt niet tot het ontstaan van een familierechtelijke relatie en is nog steeds een gangbare manier in de moslimwereld om (verstoten) kinderen op te vangen.

REFERENTIES

Albar, Mohammed Ali, 'Procréation In Vitro: Problèmes d'Éthiques', in: *Problèmes d'Éthique Engendres par Les Nouvelles Maitrises de La Procreation Humaine*, Rabat: l'Académie du Royaume du Maroc 1986, p. 187-190.

Arshad, Raffia, *Islamic Family Law*, Londen: Sweet & Maxwell 2010.

Bargach, Jamila, 'Adoption and Wardship (Kafala) in Morocco', *Recht van de Islam* 18, 2001, p. 77-98.

Bargach, Jamila, *Orphans of Islam: Family, Abandonment, and Secret Adoption in Morocco*, New York: Lanham, Boulder; Oxford: Rowman & Littlefield 2002.

Clarke, Morgan, 'New Kinship, Islam, and the Liberal Tradition: Sexual Morality and New Reproductive Technology in Lebanon', *Journal of the Royal Anthropological Institute* 2008, nr. 14, p. 153-169.

Clarke, Morgan, *Islam and new kinship: Reproductive technology and the Shariah in Lebanon*, New York: Berghahn Books 2009.

Eijk, Esther van, *Family law in Syria, Patriarchy, Pluralism and Personal Status Laws*, Londen: I.B. Tauris, te verschijnen.

El Hajjami, Aïcha, *Le Code de La Famille à l'Épreuve de La Pratique Judiciaire*, Marrakesh: El-Watanya 2009.

Garmaroudi Naef, Shirin, 'Gestational surrogacy in Iran; Uterine kinship and the notion of reproduction in Shia thought and practice', in: Marcia C. Inhorn en Soraya Tremayne (eds.), *In Islam and assisted reproductive technologies: Sunni and Shia perspectives*, New York: Berghahn Books 2012, p. 157-193.

Inhorn, Marcia C., 'Reproduction: New Technologies', in: Suad Joseph (ed.), *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures: Family, Body, Sexuality and Health*, vol. 3, Leiden: Brill 2005.

Inhorn, Marcia C., 'Making Muslim Babies: IVF and Gamete Donation in Sunni Versus Shi'a Islam', *Culture, Medicine and Psychiatry* 2006, nr. 30, p. 427-450.

Inhorn, Marcia C., 'Globalization and Gametes: Reproductive "Tourism", Islamic Bioethics, and Middle Eastern Modernity', *Anthropology & Medicine* 2011, 18 (1), p. 87-103.

Inhorn, Marcia C., Pasquale Patrizio en Gamal I. Serour, 'Third-Party Reproductive Assistance around the Mediterranean: Comparing Sunni Egypt, Catholic Italy, and Multisectarian Lebanon', in: Marcia C. Inhorn en Soraya Tremayne (eds.), *Islam and assisted reproductive technologies: Sunni and Shia perspectives*, New York: Berghahn Books 2012, p. 223-260.

Joseph, Suad, 'Patriarchy and development in the Arab world', in: *Gender and Development* 1996, 4 (2), p. 14-19.

Khalil, Idriss, 'La Maîtrise des Nouvelles Techniques de Procréation Artificielle au regard de l'Islam', in: *Problèmes d'Éthique Engendrés par Les Nouvelles Maîtrises de La Procréation Humaine*, Rabat: l'Académie du Royaume du Maroc 1986, p. 203-208.

Korfker, Dineke G., Floor van Rooij, Simone E. Buitendijk, Symone B. Detmar en Ria Reis, 'Infertility Care in the Netherlands for Turkish and Moroccan Migrants: The Role of Religion in Focus', *Obstetrics & Gynecology: An International Journal* 2014, Article ID 913057, DOI: 10.5171/2014.913057.

Laan, Servaas van der, 15 maart 2013, 'Aanmeldingen Turkse Pleegouders na Rel om Yunus', Elsevier online: www.elsevier.nl/Nederland/nieuws/2013/3/Aanmeldingen-Turkse-pleeggezinnen-na-commotie-rond-Yunus-1202548W/.

Lahbabi, Mohamed Aziz, 'Pour La Personne: Réflexion sur La Fécondation Artificielle', in: *Problèmes d'Éthique Engendrés par Les Nouvelles Maîtrises de La Procréation Humaine*, Rabat: l'Académie du Royaume du Maroc 1986, p. 57-73.

Mahmoud, Farouk, 'Controversies in Islamic evaluation of assisted reproductive technologies', in: Marcia C. Inhorn en Soraya Tremayne (eds.), *Islam and assisted reproductive technologies: Sunni and Shia perspectives*, New York: Berghahn Books 2012, p. 70-97.

Meirow, D. en J.G. Schenker, 'News and Views: Reproductive Health Care Policies Around the World: The Current Status of Sperm Donation in Assisted Reproduction Technology: Ethical and Legal Considerations', *Journal of Assisted Reproduction and Genetics* 1997, 14 (3), p. 133-138.

Reformatoisch Dagblad 22 maart 2013, 'Commentaar: Zaak-Yunus Vraagt Allereerst om Meer Turkse Pleegouders', www.refdag.nl/opinie/commentaar/commentaar_zaak_yunus_vraagt_allereerst_om_meer_turkse_pleegouders_1_724977.

Sonbol, Amira, 'Adoption in Islamic Society: A Historical Survey', in: Elizabeth Warnock Fernea (ed.), *Children in the Muslim Middle East*, Cairo: American University in Cairo Press 1995.

Sonneveld, Nadia, *Khul' Divorce in Egypt: Public Debates, Judicial Practices, and Everyday Life*, New York en Cairo: Oxford University Press en American University in Cairo Press 2012.

Tremayne, Soraya, 'Law, Ethics, and Donor Technologies in Shia Iran', in: Daphna Birenbaum-Carmeli and Marcia C. Inhorn (eds.), *Assisting Reproduction, Testing Genes: Global Encounters with New Biotechnologies*, New York: Berghahn Books 2009, p. 144-63.

Voorhoeve, Maaïke, 'An Ethnomethodological Study of Judicial Interpretation in Tunisia: The Case of Paternity Law', *Les rencontres du CJB* 2011, nr. 1, p. 56-63, www.cjb.ma/images/stories/Rencontres_CJB_1.pdf.

Voorhoeve, Maaïke, 'Women's Rights in Tunisia and the Democratic Renegotiation of an Authoritarian Legacy', *New Middle Eastern Studies* 2015, nr. 5, www.brismes.ac.uk/nmes/archives/1411.

‘Misschien ben ik daar nog steeds zijn vrouw’. Transnationale echtscheidingen in het recht en in de praktijk

Pauline Kruiniger en Iris Sportel*

1 Inleiding

Wanneer een transnationaal huwelijk, een huwelijk tussen echtgenoten uit twee verschillende landen, strandt, kunnen echtgenoten in aanraking komen met verschillende familierechtssystemen.¹ De status van het huwelijk en de echtscheiding kan bovendien verschillen tussen de landen waar het voormalige echtpaar banden mee heeft. In dit artikel bespreken wij dit fenomeen vanuit twee verschillende invalshoeken: de juridische, waarin vooral het internationaal privaatrecht (IPR) een belangrijke rol speelt, en de rechtssociologische, waarbij wordt gekeken hoe echtgenoten in de praktijk omgaan met het familierecht van beide landen. Wij richten ons hier op transnationale huwelijken waarin de familierechtssystemen van islamgeoriënteerde en Europese landen, in het bijzonder van Nederland, Marokko en Egypte, een rol spelen.

Dit artikel is opgebouwd aan de hand van twee casus. Deze casus zijn gebaseerd op interviews met voormalige echtgenoten uit Nederlands-Marokkaanse en Nederlands-Egyptische huwelijken, gehouden in Egypte, Marokko en Nederland tussen 2009 en 2012.² In het rechtssociologische onderzoek zijn twee verschillende groepen betrokken: ten eerste zogenoemde migratiehuwelijken van tweedegeneratiemigranten met een partner uit het land van herkomst; en ten tweede gemengde huwelijken tussen autochtone Nederlanders en een Egyptische

* Pauline Kruiniger is als postdoctoraal onderzoeker (in het door NWO-gefinancierde onderzoek ‘Marital Captivity: Bridging the Gap between Religion and Law’) en docent verbonden aan de Universiteit Maastricht; Iris Sportel is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen en het Lichtenberg Kolleg van de Georg-August Universität te Göttingen (Duitsland).

1 In dit artikel gebruiken wij de term transnationale huwelijken voor huwelijken tussen mensen die in verschillende landen zijn opgegroeid. Dit kunnen zowel etnische gemengde huwelijken zijn, bijvoorbeeld tussen een autochtone Nederlander en een autochtone Marokkaan, als huwelijken van tweedegeneratiemigranten met iemand uit het land van herkomst van hun ouders.

2 Deze interviews vonden plaats in het kader van het promotieonderzoek van Iris Sportel dat resulteerde in het proefschrift ‘*Maybe I’m still his wife*’, *Transnational divorce in Dutch-Moroccan and Dutch-Egyptian families* dat verdedigd werd op 18 februari 2014 aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

of Marokkaanse partner. De eerste casus in dit artikel vertegenwoordigt een migratiehuwelijk, de andere casus een gemengd huwelijk. Aan de hand van beide casus worden de relevante internationaalprivaatrechtelijke aspecten rond de erkenning van een Nederlandse echtscheiding in Marokko en de erkenning van een Egyptische echtscheiding in Nederland besproken. De regels van het internationaal privaatrecht van een land bepalen immers of een buitenlandse beslissing door een rechter of een andere autoriteit, zoals een echtscheidingsbeslissing, in dat land erkend en eventueel ten uitvoer gelegd kan worden, met andere woorden, in dat land rechtskracht heeft. In het geval van islamgeoriënteerde landen staat bovendien het geloofsprivilege voorop dat inhoudt dat het op de sharia gebaseerde (familie)recht van toepassing is, indien een van de betrokkenen bij een privaatrechtelijk rechtsgeding moslim is.³ Zo zal een Marokkaanse of Egyptische rechter geen buitenlandse echtscheidingsbeslissing erkennen wanneer deze in strijd is met het eigen, op de sharia gebaseerde familierecht.

2 Twee voorbeelden van een transnationaal huwelijk

2.1 Het migratiehuwelijk: casus Rabia⁴

De Marokkaanse Rabia ontmoet via een vriendin Mo, die als kind vanuit Marokko naar Nederland is geëmigreerd. Ze worden verliefd en besluiten te trouwen. Het echtpaar is van plan zich in Marokko te vestigen, Mo werkt aan het opzetten van een eigen bedrijf. Na een jaar huwelijk, waarin hun eerste kind geboren wordt, blijkt het Marokkaanse project van Mo niet door te kunnen gaan. Rabia besluit naar Nederland te migreren om zich bij Mo te voegen. Eenmaal in Nederland leert Rabia al snel de taal en vindt ze een goede baan. Mo stopt na enige tijd huwelijk met werken, en vanaf die tijd is Rabia de enige kostwinner voor het gezin. Daarnaast verzorgt zij de kinderen. Na een aantal jaar huwelijk vragen Mo en Rabia gezamenlijk de Nederlandse nationaliteit aan. Omdat Mo plannen heeft om een eigen bedrijf te starten, gaat Rabia een aantal leningen aan. Met dat geld migreert Mo naar Marokko om daar een reisbureau te beginnen. Na enige tijd komt Rabia erachter dat Mo affaires heeft met andere vrouwen. Mo verbreekt vervolgens alle contact. Met de hulp van een Nederlandse advocaat regelt Rabia een Nederlandse echtscheiding. Mo is niet betrokken bij de procedure. Ook na de echtscheiding reageert Mo niet op pogingen van Rabia om het contact tussen vader en kinderen te herstellen. Rabia betaalt zelfstandig alle leningen af. Een aantal jaar na de echtscheiding krijgt Rabia opeens bericht van een Nederlandse gemeente. Het reisbureau is failliet gegaan en Mo is teruggekeerd naar Nederland, waar hij bijstand heeft aangevraagd. De gemeente waar hij bijstand ontvangt, probeert deze op Rabia te verhalen, zij zou onderhoudsplichtig zijn. Rabia zoekt, in plaats van een gerechtelijke procedure te starten, contact met de

3 Van der Velden 2012, p. 239-253.

4 In de casus zijn namen en andere herkenbare details gewijzigd.

wethouder van de gemeente om haar verhaal te doen, en met resultaat. Zij hoeft niet mee te betalen aan de bijstand van Mo.⁵

2.2 Het gemengde huwelijk: casus Karin

Karin trouwt eind jaren zeventig op de Egyptische ambassade met de Egyptische Omar. Na het huwelijk vestigt het paar zich in Nederland, waar ze samen een bedrijf starten en twee kinderen krijgen. Na een aantal jaar krijgt Omar echter een hersenbloeding. Als blijkt dat hij in Nederland is uitbehandeld, reist hij naar Egypte om daar verder behandeld te worden. Hij verblijft daar bij familie, die hem verzorgt. Karin blijft in Nederland voor de kinderen en het bedrijf. Nadat het duidelijk wordt dat Omar niet meer terug zal keren, informeert Karin voor het eerst bij een Nederlandse advocaat naar de mogelijkheden voor echtscheiding. Als blijkt dat het regelen van een Egyptische echtscheiding vanuit Nederland een kostbare aangelegenheid is, zet zij geen verdere stappen. Nadat de kinderen het huis uit zijn, verhuist Karin naar Frankrijk. Daar informeert ze opnieuw naar de mogelijkheden voor een echtscheiding, maar dat blijkt vanuit Frankrijk niet mogelijk. Na een paar jaar in Frankrijk te hebben gewoond, verhuist ze naar Egypte. Daar vraagt zij een echtscheiding aan op grond van langdurige afwezigheid van haar echtgenoot. De procedure duurt drie jaar en is uiteindelijk succesvol. Bijna vijftien jaar nadat de relatie is verbroken, zijn Omar en Karin formeel gescheiden. Na de echtscheiding sluit Karin een nieuw huwelijk in Egypte.

3 Transnationale gezinnen en het Nederlandse, Marokkaanse en Egyptische recht

3.1 Overeenkomsten en verschillen

Hoewel Nederlands, Marokkaans en Egyptisch familierecht op het eerste gezicht heel verschillend lijken, zijn deze drie rechtssystemen van oudsher gebaseerd op vergelijkbare onderliggende ideeën over het gezin. Zij gaan uit van een op gender gebaseerde taakverdeling tussen echtgenoten, waarbij één echtgenoot, de man, voornamelijk kostwinner is en de andere echtgenoot, de vrouw, voornamelijk het huishouden en zorgtaken uitvoert. Om het levensonderhoud en de financiële positie van de niet-verdienende partner tijdens het huwelijk en na echtscheiding veilig te stellen, hebben de rechtsstelsels echter geheel verschillende oplossingen als basis gekozen.⁶ In Marokko en Egypte wordt de financiële positie van vrouwen en moeders beschermd door een bruidsgave, in combinatie met een volledige scheiding van vermogen binnen het huwelijk en een verplichting van de man om het gezin te onderhouden, ongeacht het inkomen of vermogen van de

5 Overigens ontbreekt in deze situatie het voor de onderhoudsplicht noodzakelijke causaal verband tussen de bijstandsaanvraag en het huwelijk.

6 Overigens is het in Nederland en sinds 2004 ook in Marokko mogelijk om hier door middel van huwelijksvoorwaarden (Nederland) of afspraken als aanvulling op het huwelijkscontract (Marokko, zie art. 49 nieuwe Mudawwana) van af te wijken.

vrouw. Na echtscheiding houdt de onderhoudsplicht voor de vrouw op, maar blijft het onderhoud van de kinderen in principe de verantwoordelijkheid van de man. In Nederland bestaat in principe juist een systeem van gemeenschap van goederen, in combinatie met een langdurige (maximaal twaalf jaar) onderhoudsverplichting na echtscheiding. Bij de verplichting tot partneralimentatie is er tegenwoordig sprake van formele gelijkheid tussen mannen en vrouwen, maar in de praktijk gaat het vrijwel altijd om betalingen van mannen aan vrouwen.⁷

In het geval van transnationale huwelijken en echtscheidingen bepalen de regels van het internationaal privaatrecht van een daarbij betrokken land welk recht – in het geval van de casus het Nederlandse, of het Egyptische of Marokkaanse – van toepassing is op het huwelijk en de echtscheiding en op de gevolgen daarvan, zoals het huwelijksvermogen, het gezag over de kinderen en de onderhoudsverplichtingen jegens vrouw en kinderen. Daarbij staat in de islamgeoriënteerde landen het in de inleiding al beschreven geloofsprivilege voorop. Dit heeft tot gevolg dat bijvoorbeeld de Egyptische of Marokkaanse rechter geen buitenlands recht op een kwestie waar een moslim bij betrokken is, zal toepassen, ook al wijst de regel van het eigen, Egyptische of Marokkaanse, internationaal privaatrecht een buitenlands recht als toepasselijk recht aan; de rechter zal dan het eigen recht toepassen dat op grond van het geloofsprivilege vanwege de betrokkenheid van een moslim voorrang claimt.

3.2 Laveren

De verschillen tussen de rechtssystemen kunnen diverse gevolgen hebben voor transnationale gezinnen. Ten eerste creëren ze ruimte voor *forum shopping*, waarbij er strategisch gebruik kan worden gemaakt van de verschillen tussen de rechtssystemen. Met name voor de financiële aspecten van echtscheiding, zoals alimentatie en de verdeling van het huwelijksvermogen, kan dit relevant zijn. Ten tweede kunnen mensen door de interactie van twee rechtssystemen juist buiten alle maatregelen vallen die getroffen zijn ter bescherming van de echtgenoot die tijdens het huwelijk voornamelijk zorgtaken heeft verricht. Dat kan bijvoorbeeld gelden voor Nederlandse vrouwen die in Nederland zijn getrouwd met een Egyptenaar, en zich op enig moment gedurende het huwelijk zonder eigen inkomen in Egypte hebben gevestigd. In Egypte bestaat slechts een zeer beperkt en kortdurend recht op partneralimentatie en geen gemeenschap van goederen, terwijl bij het Nederlandse huwelijk hoogstwaarschijnlijk geen (uitgestelde) bruidsgave is vastgelegd.

Opvallend was dat de geïnterviewden in de context van echtscheiding en de gevolgen daarvan maar weinig gebruik maakten van de mogelijkheden tot *forum shopping* die de interactie van twee familierechtssystemen biedt. Er zijn verschillende verklaringen mogelijk voor deze verrassende bevinding. Ten eerste sluiten veel mensen al tijdens hun huwelijk bepaalde mogelijkheden voor *forum shopping*

7 In 2007 betaalde ongeveer 20 procent van de gescheiden mannen partneralimentatie, terwijl minder dan 1 procent van de gescheiden vrouwen partneralimentatie betaalde (Sprangers en Steenbrink 2008, p. 17).

uit, bijvoorbeeld door hun huwelijk slechts in een van beide landen kenbaar te maken, wat *forum shopping* bij de echtscheiding moeilijker maakt. Ten tweede zijn er ook praktische obstakels: het is bijvoorbeeld niet altijd gemakkelijk een claim uit het ene land in het andere land te effectueren, en het voeren van procedures, zeker vanuit het buitenland, kost tijd, energie en geld. Ten derde hadden sommige respondenten ethische bezwaren tegen strategisch gebruik van de verschillen tussen beide landen. De vierde, en belangrijkste reden is dat de meeste respondenten hun echtscheiding vooral praktisch benaderden en zich alleen tot het recht wendden als laatste optie. Terwijl een juridische procedure over het algemeen noodzakelijk was voor de echtscheiding zelf, werden de meeste bijkomende kwesties, zoals de zorg voor kinderen en de verdeling van bezit, onderling geregeld. Vaak was hierbij geen sprake van openlijke conflicten tussen de echtgenoten, maar werden beslissingen eenzijdig genomen of werd de uitkomst als vanzelfsprekend beschouwd. Machtsrelaties binnen het gezin speelden hierbij een belangrijke rol. De meeste geïnterviewden hadden vooraf geen duidelijk, strategisch plan voor bijvoorbeeld het verdelen van bezittingen tijdens en na afloop van het huwelijk, maar namen beslissingen pas gedurende hun echtscheidingsprocedure, als er een concrete aanleiding voor was. Het recht was daarbij van ondergeschikt belang, praktische en financiële overwegingen stonden meestal op de voorgrond. Karin zegt bijvoorbeeld over haar beslissing om een echtscheiding aan te vragen:

‘In Nederland ben ik naar een advocaat gegaan, ja. En die heeft toen gezegd, dat kon hij niet. Hij kon het wel aannemen, maar dat was toen een hele zware zaak. Want hij moest dan in Egypte een vertegenwoordiger aannemen. Natuurlijk, bij een internationale zaak krijg je dat. En dat ging dus veel te veel in de papieren lopen. (...) Toen ben ik inmiddels naar Frankrijk verhuisd, dus toen dacht ik, ik kan het hier doen. Dat ging natuurlijk helemaal niet, want die hadden er helemaal niet mee te maken. En toen heb ik het in Egypte gedaan.’ (Karin)

Ook voor Rabia heeft het regelen van de echtscheiding in eerste instantie weinig prioriteit.

‘Toen heb ik een beetje geduld gehad, en de hoop gehad om te denken dat hij toch zijn kinderen zou missen. En dat hij ons komt bezoeken. Maar dat was niet het geval. Hij belde niet meer. Hij kwam niet op bezoek. Dus hij heeft alles achter hem gelaten en vergeten. Dus vandaar dat ik doorgedaan ben met mijn werk, met het leven dat ik probeerde op te bouwen. En ik had de schuld. (...) En toen moest ik eigenlijk zijn schuld betalen. Want wij hebben een eigen huis. En dan word ik iedere keer benaderd “anders gaan we uw huis verkopen”, ja op die manier. Toch was ik niet bereid om te scheiden. Ik weet niet waarom dat was, maar ik was niet bereid om te scheiden. Ik ben een keer naar een advocaat gegaan en die heeft alles uitgelegd. Maar ik ging weer naar huis en ik durfde die stap niet te nemen op de een of andere manier. Ik weet niet, ik had nog steeds hoop dat hij zou terugkomen. Uiteindelijk was het een jaar later, toen heb ik de serieuze stap genomen en heb ik een advocate gebeld en toen heb ik de echtscheiding aangevraagd.’ (Rabia)

Rabia heeft nog hoop dat Mo bij haar terug zal komen en maakt in eerste instantie geen haast met het aanvragen van de echtscheiding. Pas na toenemende druk van schuldeisers zet zij uiteindelijk de stap om het huwelijk formeel te laten ontbinden, zodat zij in ieder geval beschermd is tegen toekomstige zakelijke schulden van Mo. Ook in deze procedure regelt ze echter alleen het hoogstnodige. Zij doet geen pogingen om de ontstane schulden op Mo te verhalen. Ook start zij geen procedures voor kinderalimentatie of een omgangsregeling tussen vader en kinderen. In plaats daarvan betaalt Rabia door hard te werken en zuinig te leven alle gemaakte schulden zelf af, en financiert zij zelf het onderhoud en de opleiding van de kinderen, zonder bijdrage van Mo.

Net zoals de meeste geïnterviewden in dit onderzoek heeft zowel Karin als Rabia haar echtscheiding lokaal geregeld, op het moment dat zij daar gelegenheid voor hadden en er een noodzaak was om het te regelen. Zij hebben zich niet vooraf verdiept in de vraag in welk rechtssysteem zij het beste af zouden zijn. Specifieke wetgeving in een van beide landen werd door respondenten in dit onderzoek maar zelden genoemd als reden voor de keuze de echtscheiding door dat rechtssysteem te regelen. Deze manier van omgaan met familierecht door transnationale gezinnen is door Kulk (2013) *laveren* genoemd. Kulk beschrijft hoe ouders allerlei verschillende motieven hebben om bepaalde juridische procedures te doorlopen. Deze motieven zijn niet alleen juridisch instrumenteel, maar kunnen ook verbonden zijn met allerlei sociale normen en praktische overwegingen.

4 Een transnationale echtscheiding: twee keer scheiden?

Ook de echtscheiding zelf kan worden gecompliceerd door de transnationale context. Een rechtsgeldige echtscheiding in het ene land betekent nog niet dat de echtscheiding ook rechtskracht heeft in het andere land en dat een (voormalig) echtpaar daar dus ook rechtsgeldig gescheiden is. De echtscheiding naar Nederlands recht in Nederland in het geval van Rabia betekent dus nog niet dat zij en haar man Mo ook in Marokko als gescheiden beschouwd worden. Om dat te bewerkstelligen moet ofwel de Nederlandse echtscheiding in Marokko erkend worden ofwel, bij onmogelijkheid daarvan, er alsnog een echtscheiding in Marokko plaatsvinden. Zolang dat niet gebeurd is – en dat is niet gebeurd, zoals in het vervolg van deze bijdrage zal blijken – geldt Rabia als nog steeds getrouwd met Mo in Marokko met alle rechten en plichten van dien. Zij verkeert in een situatie van hinkende rechtsverhoudingen: gescheiden in Nederland, maar (nog) getrouwd in Marokko.

Hieronder wordt de erkenning in het ene land van een echtscheiding uit het andere land aan de hand van de casus van Karin en Rabia besproken.⁸ Allereerst zal ingegaan worden op het belang daarvan; vervolgens worden de erkenning van

8 In deze bijdrage wordt niet nader ingegaan op het tot stand brengen van een echtscheiding in het andere land om ook daar als gescheiden beschouwd te worden, in het geval de erkenning van de echtscheiding uit het ene land in het andere land niet gerealiseerd kan worden.

buitenlandse echtscheidingen in Nederland en de erkenning van buitenlandse echtscheidingen in een islamgeoriënteerd land, Marokko, besproken.

4.1 Het belang van een (erkende) echtscheiding in het andere land

In de interviews met voormalige echtgenoten vormden voortdurende transnationale banden de belangrijkste verklaring voor de wens van respondenten een echtscheiding in beide landen te regelen. Dit maakte de erkenning van echtscheiding over het algemeen belangrijker voor migratiehuwelijken dan voor gemengde huwelijken. Maar een erkenning van de echtscheiding in beide landen bleek niet voor alle betrokkenen van belang. Zowel Karin als Rabia zag na haar echtscheiding geen reden om deze ook in het andere land te laten erkennen:

K: 'Toen heb ik een e-mail gestuurd naar het internationale huwelijksregister. Ik heb dus gezegd dat ik in Egypte gescheiden ben, of ik dan verplicht ben het in Nederland te laten registreren? Toen kreeg ik als antwoord nee.'

I: 'En overweeg je wel eens om het toch te doen? Ook al is het niet verplicht?'

K: 'Niet in Nederland. Ik heb met Nederland niks meer te maken.' (Karin)

Het ontbreken van een voortdurende band met Nederland is voor Karin dus de belangrijkste reden om haar Egyptische echtscheiding niet in Nederland te laten registreren. Ditzelfde geldt ook voor Rabia, die haar Nederlandse echtscheiding niet in Marokko heeft laten erkennen.

'Want ik kon mijn situatie hier regelen. Want hier woon ik en hier leef ik. Dus daarna heb ik echt niets meer gedaan. Ja, vroeger vertelde zo'n mevrouw dat ze eigenlijk problemen hadden met de douane als ze Marokko ingaan en zo. Maar ik ben hier. Want vanwege de schulden kon ik zes jaar niet naar Marokko, niet op vakantie, ik kon niks. Ik had er geen geld voor en de kinderen die waren klein, die vragen zoveel. Daarom moest ik echt de geldschulden aflossen. Na zes jaar pas kon ik voor het eerst naar Marokko.' (Rabia)

Maar ook toen Rabia de schulden eenmaal had afbetaald en weer de middelen had om naar Marokko te reizen, heeft zij geen stappen genomen om de Nederlandse echtscheiding in Marokko te laten erkennen.

'Iedereen zegt dan wel dat het vanaf 2004 wat gemakkelijker is geworden om de Marokkaanse echtscheiding te krijgen. Dat kon ik aan de advocaat vragen. Maar van de andere kant, mensen die worden ook uitgebuit. Iedere keer moet je honderd euro sturen, tweehonderd euro, terwijl hij doet niks. Je bent hier [in Nederland] en hebt er geen kijk op. Dan word je gewoon geestelijk helemaal gestoord. En toen dacht ik bij mezelf, nou eigenlijk heb ik het niet nodig. Ik ga niet trouwen nog een keer. Met zes kinderen zeker niet. Dat is onmogelijk. Mijn leven was voorbij eigenlijk. Op die manier heb ik die stappen niet genomen. Ja ik heb mijn scheiding hier, en die [documenten] neem ik iedere keer mee. Maar hem kennende heeft hij niet iets te doen om mij. Want hij weet dat hij fout zit, en dat hij eigenlijk had moeten betalen

voor mij qua alimentatie. In de ogen van de rechter ben ik gescheiden van hem. En daarom heb ik ook geen stappen genomen in Marokko. Omdat ik geen tijd heb om iedere keer daarnaartoe te gaan. Ik heb niet het geld om iedere keer daarnaartoe te gaan. Ik heb niet het geld om iedere keer naar de advocaat te sturen. Met dat geld deed ik iets voor mijn kinderen.’ (Rabia)

Rabia kent dus de mogelijkheden om haar Nederlandse echtscheiding in Marokko te laten erkennen en in te laten schrijven, maar ziet praktische bezwaren. Niet alleen is de erkenningsprocedure kostbaar, ook heeft zij vanuit Nederland onvoldoende mogelijkheden om een Marokkaanse advocaat te controleren. Bovendien verwijst ze in haar verhaal naar een bekend argument voor erkenning van een echtscheiding in Marokko, en waarom dit voor haar niet relevant is, namelijk de mogelijkheid van een tweede relatie of huwelijk. Zo lang Rabia in Marokko nog als getrouwd staat geregistreerd, kan zij daar beschuldigd en strafrechtelijk vervolgd worden voor overspel of bigamie wanneer zij een nieuwe relatie of nieuw huwelijk aangaat.⁹ Gezien haar leeftijd en de kinderen beschouwt Rabia dit laatste echter niet als een reële mogelijkheid. Bovendien acht zij het risico dat haar ex-echtgenoot in Marokko een procedure zal beginnen heel klein omdat Mo tijdens en na het huwelijk niet heeft bijgedragen aan het levensonderhoud van Rabia en de kinderen en ‘weet dat hij fout zit’.

Er bestaat echter nog een ander argument dat het belang van de erkenning van de Nederlandse echtscheiding in het andere land, mits dat naar het recht van het betreffende land mogelijk is, of anders het belang van een echtscheiding naar het recht van het andere land, aantoot. De man kan namelijk in de meeste landen met een op de *sharia* georiënteerd familierecht de vrouw als zijn vrouw opeisen wanneer de vrouw zo’n land bezoekt. Hij kan dan eisen dat zij haar gehoorzaamheidsplicht nakomt, terugkeert naar de echtelijke woning en haar andere echtelijke plichten nakomt. Maar hij kan haar ook beletten terug te keren naar Nederland, door haar daarvoor geen toestemming te geven. In Marokko kan de vrouw overigens sinds de hervorming van het Marokkaanse Wetboek van Familierecht, de *Mudawwana al-Usra* (*Mudawwana*), in 2004 niet meer op haar gehoorzaamheidsplicht aangesproken worden aangezien de wettelijke bepaling dienaangaande (voor 2004: art. 36 lid 2 *Mudawwana*) bij die hervorming geschrapt is. Daar geldt nu de gelijkheid voor de wet en de gezamenlijke verantwoordelijkheid van man en vrouw tijdens het huwelijk als een van de leidende beginselen van het hervormde familierecht.¹⁰

Zeker wanneer een (voormalig) echtpaar kinderen heeft, kan het des te meer van belang zijn om te zorgen voor de erkenning van een Nederlandse echtscheiding of, indien dit niet mogelijk is, een echtscheiding in het andere land. Het kan namelijk voorkomen dat een kind in dat andere land verblijft, bijvoorbeeld omdat

9 Art. 49I Marokkaans Wetboek van Strafrecht (Code Penal).

10 Preambule bij het Marokkaanse Wetboek van Familierecht, de *Mudawwana al-Usra*, in: ‘Guide Pratique du Code de la Famille’ 2004 (*Guide Pratique* 2004), beschikbaar via www.tv5monde.com/cms/userdata/c_bloc_file/0/183/183_fichier_Guide_pratique_du_code_de_la_famille.pdf.

tussen de ouders overeengekomen is dat het daar bij de vader of bij familie woont; of, omdat het zonder instemming van de moeder door bijvoorbeeld de vader meegenomen of daar achtergelaten is. Deze situaties, maar ook bijvoorbeeld ziekte van het kind kunnen redenen vormen voor de moeder om naar dat land te gaan om bij of in de buurt van het kind te kunnen zijn. Wanneer de moeder dan ook daar als gescheiden geregistreerd staat, kan zij niet meer geconfronteerd worden met bovengenoemde onaangename gevolgen die een gehuwde staat in dat land met zich mee kan brengen, zoals beschuldigingen van overspel of bigamie, en de opeisbaarheid als wettige echtgenote met alle gevolgen die daaraan verbonden zijn.

4.2 De erkenning van een buitenlandse echtscheiding in Nederland

De interactie van rechtssystemen kan verschillende consequenties hebben voor de erkenning in het ene land van een echtscheiding uit het andere land, afhankelijk van nationaliteit en gender. Zo is het voor Egyptische mannen relatief moeilijker een Egyptische huwelijksontbinding door verstoting in Nederland erkend te krijgen dan voor Nederlandse of Egyptische vrouwen. Het Nederlandse IPR maakt immers onderscheid tussen (1) de erkenning van huwelijksontbindingen die tot stand zijn gekomen (a) door de beslissing van de rechter of een andere bevoegde autoriteit na een behoorlijke rechtspleging, of ten minste (b) met tussenkomst van een bevoegde burgerlijke of religieuze autoriteit na enige vorm van proces (art. 10:57 BW) en (2) de erkenning van huwelijksontbindingen 'die uitsluitend door een eenzijdige verklaring van een der echtgenoten' tot stand zijn gekomen, zoals de verstoting (art. 10:58 BW).¹¹ Omdat dit laatste type huwelijksontbinding tot stand komt zonder tussenkomst van een bevoegde autoriteit en enige vorm van proces en dus zonder zekere waarborgen van de rechten van de andere echtgenoot, is deze onderworpen aan een zwaarder erkenningsregime dan het eerste type.

Een verstoting zonder enige vorm van proces, ook een van de mogelijkheden om het huwelijk te ontbinden naar Egyptisch recht, kan in Nederland op grond van artikel 10:58 BW erkend worden, indien voldaan is aan vier voorwaarden.¹²

De verstoting moet:

1. in het buitenland uitgesproken zijn;
2. in overeenstemming zijn met het nationale recht van degene die de verstoting heeft uitgesproken;
3. daar, waar zij plaatsvond, rechtsgevolg hebben; en

¹¹ Asser/Vonken 10-II*, 2012, p. 123-124; Kruiniger 2014, p. 226.

¹² Asser/Vonken 10-II*, 2012, p. 131-136; Kruiniger 2014, p. 234-241; voor 1 januari 2012 vond de erkenning van een dergelijke verstoting plaats onder art. 3 Wet Conflictenrecht Echtscheiding (WCE). Dit artikel, hoewel iets anders geformuleerd, stelde in principe dezelfde eisen aan de erkenning van een verstoting.

4. het moet duidelijk blijken dat de andere echtgenoot uitdrukkelijk of stilzwijgend heeft ingestemd met of berust in de verstoting.

Met name het voldoen aan de vierde voorwaarde levert vaker problemen op.¹³ De instemming met of berusting in de verstoting door de andere echtgenoot mag namelijk niet te snel worden aangenomen, omdat het een voorwaarde betreft voor de uitzondering op de hoofdregel dat verstotingen in Nederland in strijd worden geacht met de openbare orde en daarom niet erkend kunnen worden. Maar de hierboven genoemde Egyptische mannen hebben bijvoorbeeld jaren geleden hun vrouw in Egypte verstoten en geen contact meer met deze ex-vrouw of kunnen haar niet vinden. Dan kan de man haar uitdrukkelijke of stilzwijgende instemming of berusting niet aantonen. Dat kan uiteraard ook niet, indien de vrouw wel te vinden is, maar niet wil instemmen met of berusten in de verstoting. Daarentegen toont de Nederlandse of Egyptische vrouw die om erkenning van de verstoting in Nederland komt vragen, met haar verzoek al de instemming of berusting aan. Er bestaan ook nog andere omstandigheden waaruit de instemming of berusting van de andere partner kan worden afgeleid, zoals het overleggen van een huwelijksakte waaruit blijkt dat de andere partner hertrouwd is na de verstoting; het feit dat de andere partner het voornemen om te hertrouwen aantoont; of het overleggen van een verstotingsakte van een verstoting tegen compensatie of een verstotingsakte waaruit blijkt dat de man de vrouw heeft gemachtigd om zichzelf te verstoten.¹⁴

De erkenning in Nederland van een echtscheiding via de rechter, zoals de Egyptische echtscheiding op grond van langdurige afwezigheid van Karin, verloopt veel soepeler. Artikel 10:57 lid 1 BW vereist dat (1) zo'n buitenlandse echtscheiding tot stand is gekomen door de beslissing van een rechter of een andere autoriteit (2) die daartoe bevoegd was en (3) na een behoorlijke procedure.¹⁵ Mocht aan een of meer van de voorwaarden van lid 1 niet voldaan zijn, dan bevat artikel 10:57 lid 2 BW een reparatiemogelijkheid. Zo'n echtscheiding kan dan toch erkend worden indien de uitdrukkelijke of stilzwijgende instemming van de wederpartij met de echtscheiding tijdens de procedure of de berusting door die wederpartij in de echtscheiding na de procedure duidelijk is gebleken.

De registratie van de buitenlandse huwelijksontbinding in Nederland is geen vereiste voor erkenning. De erkenning van een echtscheiding via de rechter of een verstoting vindt van rechtswege plaats, dus zonder een erkenningsbeslissing van de Nederlandse rechter, indien na overlegging van de benodigde documenten aan de hierboven beschreven voorwaarden voor erkenning voldaan is. Wanneer

13 Wetsvoorstel wijziging Wet Conflictenrecht Echtscheiding, Kamerstukken II 1995/96, 24 709, nr. 2, p. 2; Kruijger 2014, p. 238-241.

14 Zie ook § 3.2 bij art. 8.1 introductie en sub d van de 'Handleiding voor de toepassing van de Rijkswet op het Nederlanderschap'; Hof 's-Gravenhage 3 mei 2000, NIPR 2000, nr. 175.

15 De erkenning van echtscheidingen via de rechter vond voor 1 januari 2012 plaats onder art. 2 WCE dat in principe dezelfde eisen – maar in een iets andere formulering – aan de erkenning stelde als art. 10:57 BW.

een echtscheiding via de rechter of een verstoting die voldoet aan de vereisten van artikel 10:57 BW of artikel 10:58 BW in strijd is met de openbare orde, dan zou zo'n huwelijksontbinding toch erkenning kunnen worden onthouden op grond van artikel 10:59 BW.¹⁶ Het is echter de vraag of dit artikel wel functioneel is, ook in het licht van die huwelijksontbindingen die op de verstoting gebaseerd zijn. Wanneer aan de vereisten van artikel 10:57 BW dan wel artikel 10:58 BW voldaan is, met name aan het instemmingsvereiste van de andere echtgenoot van artikel 10:58 BW, kan er immers nauwelijks nog van strijdigheid met de openbare orde gesproken worden. Het voldoen aan die vereisten pareert immers de mogelijke schending van het procesrechtelijke *fair trial*-beginsel en het materieelrechtelijke gender-gelijkheidsbeginsel door de huwelijksontbinding die ter erkenning voorligt.¹⁷

4.3 De erkenning van een buitenlandse echtscheiding in Marokko

Rabia zag, zoals hierboven al vermeld werd, om diverse redenen ervan af om haar Nederlandse echtscheiding in Marokko te laten erkennen. Maar hoe gaat zo'n erkenning in Marokko in zijn werk?

Tenzij de erkenning van buitenlandse echtscheidingen geregeld is via een van de door Marokko gesloten verdragen, moet een in het buitenland uitgesproken echtscheiding door de Marokkaanse rechter erkend worden en van een bevel tot tenuitvoerlegging, een exequatur, voorzien worden om rechtsgevolg te hebben in de Marokkaanse rechtsorde.¹⁸ Vóór de hervorming van het Marokkaanse familierecht in 2004 was een dergelijke exequaturprocedure ingevolge de artikelen 430 en 431 van het Marokkaanse Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering (MWBR) vrij gecompliceerd.

De partij(en) die erkenning wenste(n), diende(n) daartoe een verzoek in te stellen bij de rechtbank van de woonplaats van de gedaagde of, bij het ontbreken van die woonplaats, van de plaats waar de beslissing uitgevoerd moest worden.¹⁹

¹⁶ Asser/Vonken 10-II*, 2012, p. 136-138; Kruiniger 2014, p. 241-244.

¹⁷ Asser/Vonken 10-II*, 2012, p. 137-138; Kruiniger 2014, p. 243-244.

¹⁸ Marokko heeft met een aantal landen bilaterale verdragen gesloten die de erkenning van elkaars rechterlijke uitspraken regelt, zoals met Frankrijk: *Convention d'aide mutuelle judiciaire, d'exequatur des jugements et d'extradition entre le gouvernement de la République Française et le Royaume du Maroc*, van 5 oktober 1957, in werking getreden op 16 december 1959; en de *Convention entre la République Française et le Royaume du Maroc relative au statut de personnes et de la famille et à la coopération judiciaire* van 10 augustus 1981, in werking getreden op 13 mei 1983. Er zijn ook herhaaldelijk pogingen ondernomen om te komen tot een dergelijk verdrag tussen Nederland en Marokko, bijvoorbeeld door Marokkaanse migrantenorganisaties, zie Jordens-Cotran 2007, p. 396. Marokko was daartoe bereid op voorwaarde dat alle gebieden binnen het familierecht bilateraal geregeld werden. De Nederlandse autoriteiten wezen echter een bilateraal verdrag van de hand, omdat het al partij was bij verschillende multilaterale verdragen en vond dat Marokko zich daarbij diende aan te sluiten. De erkenning van buitenlandse echtscheidingsbeslissingen in Marokko die niet geregeld wordt via een verdrag, geschiedt dus niet van rechtswege.

¹⁹ Art. 430 MWBR.

De vereisten voor erkenning luidden dat de buitenlandse echtscheidingsbeslissing (1) onherroepelijk moest zijn; (2) genomen moest zijn door een rechter die bevoegd is zowel op grond van het Marokkaanse internationaal privaatrecht als naar zijn eigen interne recht; (3) genomen moest zijn na een correcte procedure; en (4) dat er geen sprake mocht zijn van strijd met de Marokkaanse openbare orde.²⁰ Ingevolge artikel 431 MWBR diende de partij(en) die de erkenning verzocht(en) de volgende documenten over te leggen: (1) het gewaarmerkt afschrift van de buitenlandse (echtscheidings)beslissing; (2) het originele bewijs van inschrijving van de echtscheiding; en (3) een bewijs dat de beslissing in kracht van gewijsde was gegaan in het betreffende land. Alle documenten dienden door een beëdigd vertaler in het Arabisch vertaald en gelegaliseerd te zijn.²¹

Maar als er, ondanks de praktische problemen van procederen in een ander land, de duur en onkosten van de procedure, al een procedure werd gestart, stuitte de erkenning meestal af op een van de volgende drie oorzaken. Ten eerste op strijdigheid met de Marokkaanse openbare orde, bijvoorbeeld omdat de buitenlandse echtscheidingsbeslissing in het geval van twee moslim-Marokkanen genomen was door een niet-moslim rechter.²² Ten tweede ten gevolge van toepassing van de conflictenrechtelijke toets, bijvoorbeeld wanneer buitenlands, zoals Nederlands, recht, was toegepast op de echtscheiding in plaats van Marokkaans recht als zijnde het recht van de nationaliteit van een partij of beide partijen.²³ En ten

20 Art. 430 en 431 MWBR.

21 Jordens-Cotran 2000, p. 201. De legalisatieketen is als volgt: legalisatie van het document door (1) de rechtbank waar de beëdigd vertaler staat ingeschreven; vervolgens door (2) het Nederlandse ministerie van Veiligheid en Justitie te Den Haag; vervolgens door (3) het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken te Den Haag; en ten slotte door (4) het Marokkaanse consulaat waar de betrokkene ingeschreven staat.

22 Zie Jordens-Cotran (2007, p. 398) over een arrest van de Marokkaanse Hoge Raad (*Cour suprême*; sinds de grondwetswijziging in 2011 *Cour de Cassation* genaamd) uit 2001 waaruit blijkt dat dit rechtscollege oordeelt dat een echtscheidingsbeslissing betreffende twee Marokkaanse moslims die genomen was door een Duitse, niet-moslim rechter, niet erkend kan worden op grond van strijdigheid met de Marokkaanse openbare orde; in 2003, aldus Jordens-Cotran, verlaat de Marokkaanse Hoge Raad zijn standpunt dat een buitenlandse echtscheidingsbeslissing met betrekking tot een moslimechtbaar niet genomen mag zijn door een niet-moslim rechter, omdat de grond van afwijzing, namelijk dat niet-moslims geen bevoegdheid hebben over moslims, geen deel uitmaakt van de art. 430 en 431 MWBR. Foblets en Loukili verwijzen in dit verband naar twee arresten van de Marokkaanse *Cour suprême* uit 2005 naar aanleiding van de erkenningsvraag van buitenlandse echtscheidingen die uitgesproken waren voor de inwerkingtreding van de *Mudawwana* in 2004. Uit de arresten blijkt dat zulke echtscheidingen uitgesproken door niet-moslim rechters erkend kunnen worden onder twee voorwaarden: (1) dat de echtscheidingsbeslissing is uitgesproken op verzoek van of met berusting daarin door de man; en (2) dat de buitenlandse rechter de materiële en procedurele rechtsregels van de hervormde *Mudawwana* gerespecteerd heeft.

23 Jordens-Cotran 2007, p. 395, 396; de conflictenrechtelijke toets houdt in dat de, in dit geval Marokkaanse, rechter toetst of het resultaat na toepassing van het recht door de buitenlandse rechter, hetzelfde is als na toepassing van het recht dat aangewezen zou zijn door de Marokkaanse conflictregel. Jordens-Cotran geeft echter aan dat, bij wijze van uitzondering, uit twee uitspraken uit 1997 blijkt dat de Marokkaanse rechter wel bereid was om een Nederlandse echtscheiding te erkennen waarbij Nederlands recht was toegepast op voorwaarde dat de Nederlandse rechter in zijn uitspraak nader aangeeft waaruit de ontwrichting van het huwelijk heeft bestaan (2000, p. 203-204).

derde ten gevolge van een inhoudelijke toets, de zogenoemde *révision au fond*, waarbij de Marokkaanse rechter de buitenlandse echtscheidingsbeslissing inhoudelijk toetst met betrekking tot bijvoorbeeld de wijze van toepassing van het Marokkaanse recht, de motivering van de beslissing of het bewijs van de grond van de echtscheiding, ondanks het feit dat een dergelijke toets niet meer sinds 1975 vereist was.²⁴ Deze moeilijkheden resulteerden erin dat mensen vaak een tweede echtscheidings- of verstotingsprocedure in Marokko werd aangeraden te doorlopen c.q. doorliepen.²⁵ Door druk op de Marokkaanse overheid werd de conflictenrechtelijke toets in de jaren negentig in de praktijk afgeschaft, hoewel dit nog niet in officieel beleid vertaald werd.²⁶ Van de Nederlandse rechter werd wel verwacht dat hij de grond voor echtscheiding van duurzame ontwrichting zodanig motiveerde dat deze grond herleidbaar was tot een van de gronden voor een echtscheiding (*tatliq*) volgens de toentertijd van kracht zijnde *Mudawwana*.

In 2004 heeft de Marokkaanse wetgever de exequaturprocedure voor de erkenning van buitenlandse echtscheidingen vereenvoudigd.²⁷ Omdat er geen overgangsregeling getroffen is, kan deze exequaturprocedure ook op buitenlandse echtscheidingen die uitgesproken zijn voor 2004, worden toegepast. Om diezelfde reden past de Marokkaanse rechter de nieuwe regelgeving ook toe in hogerberoep- of cassatiezaken waarin de lagere rechter(s) al voor 2004 een vonnis of arrest onder de oude regelgeving heeft (hebben) gewezen.²⁸ Daarnaast is het van belang om te vermelden dat de Marokkaanse wetgever de echtscheidingsgronden in 2004 heeft uitgebreid met die van duurzame ontwrichting, een grond die door een van beide of beide echtgenoten kan worden ingeroepen.²⁹ Omdat het Nederlandse echtscheidingsrecht ook duurzame ontwrichting als grond voor echtscheiding kent, delen het Marokkaanse en Nederlandse recht dus sinds 2004 eenzelfde grondslag voor echtscheiding hetgeen de erkenning van Nederlandse echtscheidingsbeslissingen in Marokko sindsdien ten goede komt.

De procedure dient, zoals voorheen, ook bij verzoekschrift met de hierboven opgesomde, vereiste, vertaalde en gelegaliseerde documenten ingeleid te worden bij de Marokkaanse familierechtbank van de woonplaats van gedaagde of, bij het ontbreken van die woonplaats, van de plaats waar uitvoering van de beslissing moet plaatsvinden. De vereisten voor de erkenning luiden sinds 2004 nog steeds dat de buitenlandse echtscheidingsbeslissing (1) onherroepelijk moet zijn; (2)

24 Jordens-Cotran 2000, p. 201; de *révision au fond* was gebaseerd op art. 290 van het Marokkaanse Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering van 1913, maar werd niet toegepast op grond van het reciprociteitsbeginsel wanneer er afspraken tussen Marokko en het land van herkomst van de beslissing bestonden om deze toets niet toe te passen, zie Jordens-Cotran 2007, p. 392.

25 Foblets en Loukili 2006, p. 544; Jordens-Cotran 2000, p. 203.

26 Jordens-Cotran 2007, p. 396.

27 Zie art. 128 lid 2 *Mudawwana* jo. art. 430-431 MWBR; hetzelfde geldt voor huwelijksontbindingsovereenkomsten die in het buitenland ten overstaan van bevoegde ambtenaren en overheidsfunctionarissen gesloten zijn nadat voldaan is aan de exequaturprocedure ingevolge de art. 340-432 MWBR.

28 Jordens-Cotran 2007, p. 402.

29 Zie art. 94-97 *Mudawwana*.

genomen moet zijn door een bevoegde rechter;³⁰ (3) genomen moet zijn na een behoorlijke procedure waarbij bijvoorbeeld het recht op verdediging wordt gerespecteerd;³¹ (4) niet in strijd mag zijn met de Marokkaanse openbare orde; maar ook dat de buitenlandse echtscheidingsbeslissing (5) gebaseerd moet zijn op een grond tot beëindiging van het huwelijk die niet strijdig is met de *Mudawwana*. De rechter mag geen conflictenrechtelijke toets noch een *révision au fond* toepassen.³² Het Marokkaanse Openbaar Ministerie dat als partij optreedt, kan binnen vier weken beroep aantekenen tegen de erkenning.³³ Indien er geen beroep wordt ingesteld, wordt de erkenning definitief en moet de erkende echtscheiding gemeld worden bij het Marokkaanse Register van de Burgerlijke Stand.

Hoewel er geen conflictenrechtelijke toetsing door de Marokkaanse rechter meer mag worden toegepast, geeft Jordens-Cotran aan dat deze nog steeds toegepast zou worden.³⁴ Over het toepassen van een *révision au fond*, een inhoudelijke toets, verschillen de meningen: volgens de een zou dit sinds 2004 niet meer gebeuren;³⁵ volgens anderen wordt deze soms of door conservatieve rechters nog wel toegepast.³⁶

Om te voorkomen dat aan een Nederlandse echtscheidingsbeschikking erkenning zal worden onthouden, wordt daarom wel aangeraden dat de Nederlandse rechter hierin expliciet de echtscheidingsgrond (duurzame ontwrichting) en het mislukken van een verzoeningspoging vermeldt, maar ook gegevens over de procedure, zoals het oproepen van partijen, om de correctheid van de procedure en de verenigbaarheid met de Marokkaanse openbare orde aan te tonen.³⁷ De toelichting op artikel 128 *Mudawwana* in de *Guide Pratique* vermeldt expliciet het onthouden van het recht op verweer aan een van de procespartijen als zijnde strijdig met de Marokkaanse openbare orde en daarmee als reden om de executuur te weigeren. In 2006 bekrachtigde de Marokkaanse Hoge Raad het arrest van een Marokkaans hof dat de erkenning van een Nederlandse echtscheidingsbeschikking afwees.³⁸ Het hof erkende de Nederlandse echtscheiding niet, omdat deze door de Rechtbank Rotterdam was uitgesproken zonder dat voldaan was aan het vereiste van het oproepen van partijen en omdat de man niet op de hoogte was gesteld van de echtscheiding. Om die redenen werd de echtscheidingsbeschikking strijdig bevonden met de Marokkaanse openbare orde.

30 Van de bevoegdheid van de rechter wordt uitgegaan, tenzij iemand het tegendeel beweert die dat dan moet bewijzen, zie toelichting op art. 128 *Mudawwana* 2004 in de *Guide Pratique* 2004.

31 Zie de toelichting op art. 128 *Mudawwana* 2004 in de *Guide Pratique* 2004.

32 Zie de toelichting op art. 128 *Mudawwana* 2004 in de *Guide Pratique* 2004.

33 Art. 3 *Mudawwana* 2004.

34 Jordens-Cotran 2007, p. 402.

35 Aldus A. Bouhya, rechter te Larache, Marokko (persoonlijk gesprek tussen A. Bouhya en Pauline Kruiniger d.d. 29 november 2014 te Rabat, Marokko).

36 Aldus prof. J. Ouhida (Faculté de droit, Université Mohamed V Souissi, Rabat, Marokko; interview door Pauline Kruiniger d.d. 1 december 2014, Rabat, Marokko) en prof. A. Ounnir (Faculté des Sciences Juridiques, Economiques et Sociales, Université Abdelmalek Essaâdi, Tanger; interview door Pauline Kruiniger d.d. 27 november 2014, Rabat, Marokko).

37 Bouddout 2006, p. 364.

38 *Cour suprême* 1 november 2006, zaaknr. 253:2:1:2005.

Daarnaast wordt aanbevolen om voorzieningen na echtscheiding, zoals het gezag over de kinderen en partneralimentatie, niet als nevenvoorziening in de echtscheidingsprocedure zelf te verzoeken, maar uit voorzorg in een aparte procedure.³⁹ De getroffen voorzieningen zouden immers volgens Marokkaanse maatstaven in strijd kunnen zijn met de Marokkaanse openbare orde op grond van artikel 430 MWBR en zodoende aan erkenning van de Nederlandse echtscheiding in de weg kunnen staan.

Een belangrijke bevinding van nader jurisprudentieonderzoek en onderzoek onder Marokkaanse rechtsgeleerden in november 2014 was dat er in het geval van een echtscheidingsbeschikking met een met de Marokkaanse openbare orde strijdige nevenvoorziening een (partiële) erkenning zal plaatsvinden.⁴⁰ De Marokkaanse rechter erkent de echtscheiding op zich wel, maar onthoudt erkenning aan dat deel van de buitenlandse beslissing, bijvoorbeeld aan de voorziening over het gezag of de partneralimentatie, dat in strijd is met de Marokkaanse openbare orde. De partij die om erkenning verzoekt, kan dan voor het niet-erkende onderdeel een aparte gerechtelijke procedure in Marokko instellen. Zo casseert de Marokkaanse *Cour suprême* in 2007 een arrest van de *Cour d'appel* (hof) te Tetouan dat de Nederlandse echtscheiding niet erkende.⁴¹ Volgens dat hof had (1) de vrouw niet duidelijk aangegeven waarom ze een echtscheiding wilde en (2) de Rechtbank Rotterdam niet duidelijk de gevolgen na de echtscheiding met betrekking tot de kinderen geregeld. Volgens de *Cour suprême* staat de situatie van de kinderen los van het beëindigen van de huwelijkse relatie. Daarom vindt alsnog erkenning van de echtscheiding plaats, omdat de vrouw een onherroepelijke Nederlandse echtscheidingsbeschikking op grond van duurzame ontwrichting van de Rechtbank Rotterdam d.d. 5 april 2004 overgelegd heeft die niet in strijd is met de Marokkaanse openbare orde.

5 Tot slot

Deze bijdrage heeft laten zien hoe het recht en de mensen in het dagelijks leven omgaan met de ontbinding van een transnationaal huwelijk door middel van echtscheiding. Een transnationale echtscheiding kan feitelijk en juridisch complex zijn.

³⁹ Bouddount 2006, p. 363-364.

⁴⁰ Bevestigd door rechter A. Bouhya en prof. J. Ouhida; zie bijv. Marokkaanse *Cour suprême* 19 december 2007, zaaknr. 222/2/1/2007: erkenning van de echtscheiding op grond van duurzame ontwrichting naar aanleiding van de onherroepelijke Nederlandse echtscheidingsbeschikking van de Rechtbank Rotterdam d.d. 5 april 2004 en het ontbreken van strijdigheid met de Marokkaanse openbare orde ingevolge art. 430 en 431 MBWR; de *Cour suprême* casseert het arrest van de *Cour d'appel* (hof) te Tetouan dat de Nederlandse echtscheiding niet erkent, omdat de vrouw niet duidelijk de reden voor de echtscheiding heeft aangegeven en omdat de Rechtbank Rotterdam niet duidelijk de gevolgen voor de echtscheiding met betrekking tot de kinderen heeft geregeld; volgens de *Cour suprême* staat de situatie van de kinderen los van het beëindigen van de huwelijkse relatie.

⁴¹ *Cour suprême* 19 december 2007, zaaknr. 222/2/1/2007.

Feitelijk kan een transnationale echtscheiding complex zijn, omdat de claim vanuit het ene land in het andere land gerealiseerd moet worden en een dergelijke procedure extra tijd, geld en energie zal vergen. Voorts kan er door de verschillen in de betrokken rechtssystemen, zoals in de wetgeving rondom huwelijksvermogensrechtelijke aangelegenheden, het onderhoud en de zorg voor of het gezag over de kinderen, ruimte voor *forum shopping* ontstaan, waarbij mensen uit strategische overwegingen bewust gebruikmaken van het ene dan wel van het andere rechtssysteem. Interviews toonden echter ook aan dat mensen om diverse redenen vaak geen gebruik maakten van de mogelijkheid tot *forum shopping*. Zij bekommerden zich niet om de vraag bij welk rechtssysteem zij beter af zouden zijn maar zij laveerden tussen de verschillende familierechtssystemen door hun echtscheiding en eventueel de gevolgen daarvan te regelen op het moment dat ze daar de gelegenheid voor hadden of er de noodzaak toe bestond. Door de interactie van de verschillende betrokken rechtssystemen kunnen mensen juist ook buiten de beschermende voorzieningen die de betrokken rechtssystemen bieden, vallen. Bovendien kunnen transnationale echtscheidingen leiden tot hinkende rechtsverhoudingen, waarbij echtgenoten in het ene land al gescheiden zijn, maar in het andere land nog als getrouwd beschouwd worden.

Voor mensen hoeft dit laatste in de praktijk echter niet altijd een probleem te zijn. Wanneer iemand geen of weinig banden meer heeft met het andere land, kan het regelen van de echtscheiding in dat land in de praktijk van ondergeschikt belang zijn. Maar uit een huwelijk dat blijft bestaan kunnen voor vrouwen in sommige landen met een op de *sharia* geïnspireerd rechtssysteem echter vervelende consequenties voortvloeien, zoals het opeisen van de vrouw op grond van de gehoorzaamheidsplicht of zelfs beschuldigingen door de man van overspel of bigamie. Voor mannen kan de voortdurende onderhoudsverplichting problematisch zijn. Deze voorbeelden tonen in het geval van een transnationaal huwelijk het belang aan om de erkenning in het ene land van een echtscheiding uit het andere land te realiseren, of, indien dit niet mogelijk is, een echtscheiding in het andere land.

Uitgaande van de casus van Karin en Rabia werden de juridische aspecten van de erkenning van een buitenlandse echtscheiding – en in het bijzonder van een verstoting – in Nederland, en de erkenning van een buitenlandse echtscheiding in Marokko besproken. In Nederland kunnen verstotingen onder voorwaarden erkend worden, maar blijkt vooral de voorwaarde van de impliciete of expliciete instemming met of berusting in de verstoting door de partner in de praktijk problematisch te zijn. De erkenning van buitenlandse echtscheidingsbeslissingen in Marokko is sinds de hervorming van de Marokkaanse familiewetgeving, de *Mudawwana*, in 2004 weliswaar vereenvoudigd, maar kan nog afstuiten op strijdigheid met de Marokkaanse openbare orde. Om dit laatste te voorkomen wordt in dit artikel een aantal tips gegeven ten behoeve van de rechter die de buitenlandse echtscheidingsbeslissing neemt, zoals het expliciet vermelden van de grond voor de echtscheiding (die niet in strijd mag zijn met de Marokkaanse *Mudawwana*); het expliciet vermelden van het verloop van de procedure in het algemeen en het mislukken van een ondernomen verzoeningspoging in het bijzonder; en het opnemen van beslissingen over nevenvoorzieningen in een aparte beschikking. Een belangrijke bevinding uit recent onderzoek is evenwel dat strijdigheid van een

nevenvoorziening met de Marokkaanse openbare orde niet hoeft te leiden tot een niet-erkenning van de gehele buitenlandse echtscheidingsbeslissing, maar dat de echtscheiding op zich (partieel) wel erkend kan worden.

LITERATUURLIJST

Bouddount, S., 'Marokkaanse rechtspraak inzake de erkenning van in Nederland uitgesproken echtscheidingen', *Migrantenrecht* 2006, nr. 10, p. 362-365.

Foblets, M.C. en M. Loukili, 'Mariage et divorce dans le nouveau Code marocain de la famille: Quelles implications pour les Marocains en Europe?', *Revue Critique de Droit International Privé* 2006, p. 521-555.

Guide Pratique du Code de la Famille (2004), beschikbaar via www.tv5monde.com/cms/userdata/c_bloc_file/o/183/183_fichier_Guide_pratique_du_code_de_la_famille.pdf.

Handleiding voor de toepassing van de Rijkswet op het Nederlanderschap, via wetten.overheid.nl/BWBW33099/geldigheidsdatum_01-01-2015.

Jordens-Cotran, L., *Het Marokkaanse familierecht en de Nederlandse rechtspraak*, Utrecht: FORUM 2000.

Jordens-Cotran, L., *Nieuw Marokkaans familierecht en Nederlands IPR* (diss. Maastricht), Den Haag: Sdu Uitgevers 2007.

Kruiniger, P., *Islamic divorces in Europe; bridging the gap between European and Islamic legal orders* (diss. Maastricht), Den Haag: Eleven International Publishing 2014.

Kulk, F., *Laverend langs grenzen. Transnationale gezinnen en Nederlands en islamitisch familie- en nationaliteitsrecht* (diss. Nijmegen), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2013.

Sportel, I., 'Maybe I'm still his wife'. *Transnational divorce in Dutch-Moroccan and Dutch-Egyptian families* (diss. Nijmegen), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2014.

Sprangers, A. en N. Steenbrink, 'Bijna 33 duizend echtscheidingszaken afgehandeld in 2007', *Bevolkingstrends* 2008, nr. 3, p. 14-18.

Velden, F.J.A. van der, 'Religie als voorrangsregel: Islam en IPR', in: F. Ibili e.a. (red.), *IPR in de spiegel van Paul Vlas*, Deventer: Kluwer 2012.

Vonken, A.P.M.J., *Mr. C. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. 10 Internationaal Privaatrecht. Deel II. Internationaal personen-, familie- en erfrecht*, Deventer: Kluwer 2012.

Voor altijd in de echt verbonden? Katholiek Syrische huwelijken en echtscheidingen in Nederland¹

Esther van Eijk*

Wanneer een huwelijk tussen twee katholieken – gesloten in Nederland of in het buitenland – op de klippen loopt en dit uitmondt in een civiele echtscheiding, betekent dit niet dat het kerkelijke huwelijk daarmee ook beëindigd is. Het kerkelijke huwelijk blijft voortbestaan en kan enkel door een kerkelijke rechtbank nietig wordt verklaard. De katholieke rechtbanken in Nederland zien zich de laatste jaren steeds vaker geconfronteerd met gelovigen die hun kerkelijke huwelijk, oorspronkelijk gesloten in een katholieke kerk in bijvoorbeeld Irak of Syrië, nietig willen laten verklaren.² Het aantal zgn. ‘oosterse katholieken’ in Nederland is vooral vanaf de jaren negentig toegenomen, mede door de komst van verschillende Iraakse asielmigranten naar Nederland.³ Naast oosterse katholieken van Iraakse origine wonen er in Nederland ook katholieken die oorspronkelijk uit Syrië komen. Naar verwachting zal dit aantal alleen maar zijn toegenomen, zeker gezien het hoge aantal Syrische asielzoekers dat, sinds het uitbreken van het conflict in Syrië in

* Dr. Esther van Eijk is werkzaam als postdoctoraal onderzoeker aan de juridische faculteit van de Universiteit Maastricht.

- 1 Dit artikel is gebaseerd op de eerste bevindingen van het door de auteur uitgevoerde empirische onderzoek naar het fenomeen ‘huwelijksgevangenschap’ in het kader van het NWO-project ‘Marital Captivity: Bridging the Gap between Religion and Law’ aan de Universiteit Maastricht. Dit artikel bouwt voort op het eerder verschenen artikel ‘Eén keer trouwen in Syrië, twee keer scheiden in Nederland?’, *Nederlands Tijdschrift voor Kerk en Recht* 2015, 9/1, p. 1-13. Daarnaast bouwt dit artikel deels voort op haar proefschrift *Family Law in Syria: A Plurality of Laws, Norms, and Legal Practices* (diss. Leiden), Universiteit Leiden 2013 (287 p.), die als handelseditie zal verschijnen bij I.B. Tauris (Londen, UK) onder de titel *Family Law in Syria: Patriarchy, Pluralism and Personal Status Laws*. De auteur heeft voor dit promotieonderzoek in de periode 2008-2009 in totaal twaalf maanden veldwerk in Syrië uitgevoerd. Dit veldwerk bestond in het bijzonder uit het afnemen van interviews en participerende observaties in een katholieke, een shariyya, en een Grieks-orthodoxe familie-rechtbank in Damascus.
- 2 Persoonlijke communicatie van de auteur met een kerkjurist, werkzaam bij een kerkelijke rechtbank van een rooms-katholiek bisdom (op persoonlijke titel).
- 3 Volgens cijfers van het Sociaal Cultureel Planbureau woonden er op 1 januari 2010 52.102 personen van Iraakse afkomst in Nederland: E. Dourleijn en J. Dagevos (red.), *Vluchtelingengroepen in Nederland. Over de integratie van Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somalische migranten*, Den Haag: SCP 2011, p. 35.

2011, zijn toevlucht tot Nederland heeft genomen.⁴ Deze ontwikkeling vergroot de behoefte aan kennis over het Syrische familierecht. In het onderhavige artikel wordt aandacht besteed aan één onderdeel van dit multireligieuze familierechtssysteem, namelijk het Syrische katholieke familierecht, waarbij in het bijzonder wordt stilgestaan bij de juridische gevolgen die door de Nederlandse erkenning van een Syrisch katholiek huwelijk gevoeld kunnen worden door de echtgenoten.

Aan de hand van een fictieve casus van het Syrisch-Nederlandse katholieke echtpaar Michelle en Fadi wordt ingegaan op de vraag of een katholiek huwelijk gesloten in Syrië hier in Nederland ongedaan kan worden gemaakt. Het draait in deze casus om de vraag of dit echtpaar voor altijd in de echt verbonden dient te blijven, of dat er misschien toch mogelijkheden bestaan om deze verbintenis op te heffen – en zo ja, op welke wijze dat dan gedaan kan worden. In het laatste deel van dit artikel zal worden ingegaan op de problematiek van ‘huwelijkse gevangenschap’; problematiek waar vooral migranten- en religieuze gemeenschappen, en dan met name vrouwen, tegenaan lopen. Van ‘huwelijkse gevangenschap’ is sprake wanneer iemand het niet voor elkaar krijgt om zijn of haar religieuze huwelijk ontbonden of beëindigd te krijgen en dus tegen zijn of haar wil ‘gevangen’ zit in een huwelijk. Ook in relatie tot deze thematiek zal de casus van Michelle en Fadi wederom besproken worden.

1 Casus Michelle en Fadi

Michelle en Fadi zijn getrouwd in 2004 in een katholieke kerk in Aleppo, Syrië. Er worden twee kinderen uit dit huwelijk geboren: George en Michael. In 2008 komt het gezin naar Nederland en vestigt zich in Utrecht. Het Syrische huwelijk wordt in Nederland erkend en ingeschreven in de registers. Het huwelijk tussen Michelle en Fadi verloopt moeizaam; de spanningen tussen de echtelieden nemen toe wanneer Fadi gedeeltelijk arbeidsongeschikt wordt verklaard. Michelle moet voltijds gaan werken om de eindjes aan elkaar te knopen. Wanneer Michelle erachter komt dat Fadi een relatie heeft met een andere vrouw, barst de bom. Fadi vertrekt en vraagt een echtscheiding aan. De Nederlandse rechter spreekt in 2012 de echtscheiding uit. Fadi trouwt een half jaar later met zijn nieuwe vriendin en gaat in Dordrecht wonen.

Door de verschrikkingen van de burgeroorlog in Syrië, die ook de stad Aleppo teisteren, is Michelle’s familie in 2013 naar Turkije uitgeweken. Vlakbij de grens heeft de familie zich tijdelijk gevestigd in een Turkse stad waar ook andere stads-
genoten hun toevlucht hebben gezocht. Onder deze bekenden bevindt zich ook Eliyas. Michelle en Eliyas kennen elkaar goed, omdat ze vroeger als kinderen in hetzelfde appartementenblok woonden. Tijdens een bezoek van Michelle aan haar familie in Turkije komen ze elkaar weer tegen. Eliyas is ook uit Syrië gevlucht; hij heeft zijn vrouw en twee van zijn drie kinderen verloren als gevolg van een aanval met

4 In 2013 vroegen 2.673 Syriërs asiel aan in Nederland, in het jaar 2014 waren dat 9.475 Syriërs (cijfers afkomstig van VluchtelingenWerk Nederland, zie: www.vluchtelingenwerk.nl/feiten-cijfers/landen-van-herkomst/syri%C3%AB, geraadpleegd 15 juli 2015).

een vatbom (een zgn. ‘barrel bomb’) op het huis waar zij woonden. Na haar bezoek houden Elias en Michelle contact via telefoon en internet. Na enige maanden vraagt Elias haar ten huwelijk en Michelle zegt ‘ja’. Michelle gaat op onderzoek uit om vast te stellen wat ze moet doen om Elias en zijn zoon naar Nederland te kunnen halen. Naast de nodige juridische obstakels die genomen moeten worden om te kunnen trouwen met Elias in Nederland, heeft Michelle ook gehoord dat ze niet opnieuw in de kerk kan trouwen, omdat ze volgens de regels van de kerk nog steeds is getrouwd met Fadi. Bovendien zou ze, als ze met Elias voor de wet zou trouwen, in een situatie van concubinaat terechtkomen; dit zou onder andere betekenen dat ze niet meer ter communie kan gaan. Michelle gaat iedere zondag naar de kerk, ze zou het verschrikkelijk vinden wanneer haar de communie geweigerd zou worden. Ze is erg ongelukkig met de hele situatie. Bovendien wil Michelle niet voor altijd gebonden zijn aan haar overspelige (ex-)man Fadi – de man die nu bovendien haar nieuwe levensgeluk in de weg dreigt te staan. Wat kan Michelle doen?

Voordat de (on)mogelijkheden tot het nietig verklaren van het kerkelijke huwelijk van Michelle en Fadi onder de loep worden genomen, gaan we eerst terug naar het land waar het huwelijk is gesloten: Syrië. Volledigheidshalve dient hier vermeld te worden dat ten aanzien van het rechtssysteem in deze bijdrage wordt uitgegaan van de situatie vlak voor het uitbreken van het conflict. Daar komt bij dat het officiële rechtssysteem in Syrië niet is ontbonden en nog lijkt te functioneren, in ieder geval in de gebieden die onder controle van de overheid staan, vandaar dat in het navolgende de bestaande rechtsorde als geldend wordt beschouwd.

2 Familierecht in Syrië

Het familierecht in Syrië is georganiseerd naar religie. Dit betekent dat de religie of – in geval van christenen – denominatie van een persoon bepalend is voor de vraag welk familierecht van toepassing is. De organisatie van het huidige familierechtssysteem is voor een belangrijk deel terug te voeren op het Ottomaanse rechtssysteem, waar het huidige Syrië van de zestiende tot begin twintigste eeuw deel van uitmaakte. Het Ottomaanse (islamitische) rijk was net als Syrië een multireligieuze staat met een moslimmeerderheid en verschillende niet-moslim minderheden, in het bijzonder joden en christenen. Onder het zogeheten ‘millet-systeem’⁵ was het Ottomaanse, niet-moslim onderdanen toegestaan religieuze aangelegenheden intern te regelen; hieronder vielen ook kwesties van familie-rechtelijke aard, zoals huwelijk, echtscheiding en erfrecht. Het huidige Syrische familierechtssysteem wordt nog steeds gekenmerkt door een soortgelijke

5 Voor een analyse van het begrip ‘millet’ (meestal vertaald met ‘religieuze gemeenschap’) en het ‘millet-systeem’, zie M.H. van den Boogert, ‘Millets: Past and Present’, in: A.N. Longva en A.S. Roald (eds.), *Religious Minorities in the Middle East: Domination, Self-Empowerment, Accommodation*, Leiden: Brill 2012, p. 27-45.

tweedeling tussen moslims en niet-moslims; hetzelfde geldt ook voor de rechtssystemen van Jordanië en Egypte.

Voor het uitbreken van het conflict in 2011 was de Syrische bevolking volgens schattingen als volgt opgebouwd: 74 procent was soennitisch, 13 procent niet-soennitisch (in het bijzonder 'Alawieten, sjiieten en Ismaëlieten), 3 procent Druzen en 10 procent christenen.⁶ Syrië telt elf erkende denominaties, die onder te verdelen zijn in oosters-orthodoxe⁷ christenen, protestanten (of evangelische⁸) en de katholieke gemeenschappen.⁹ De verschillende religieuze gemeenschappen bezitten weliswaar wetgevende en rechtsprekende bevoegdheid op het terrein van het familierecht, maar er bestaat daarbinnen – zoals al vermeld – wel een tweedeling: moslims en niet-moslims. In deze tweedeling valt echter een disbalans te constateren omdat de familiewet en de familierechtbanken voor moslims een duidelijke voorkeurspositie genieten ten opzichte van die van de niet-moslims.¹⁰ Deze disbalans komt duidelijk naar voren wanneer wij kijken naar de positie van de algemene, leidende wet in het Syrische familierecht: de Wet op het Personeel Statuut (hierna WPS), uitgevaardigd op 17 september 1953.¹¹ De WPS is gebaseerd op voornamelijk islamitisch-rechtelijke bronnen, in het bijzonder beginselen afkomstig uit de Hanafitische *fiqh* ('islamitische jurisprudentie'). Artikel 306 WPS bepaalt dat de wet van toepassing is op alle Syriërs, ongeacht welke religieuze affiliatie men heeft. Dit betekent dat niet-moslims zich in enkele specifieke gevallen moeten wenden tot een *shar'iyya* rechtbank (dit is de bevoegde rechtbank voor zaken die vallen onder de WPS), bijvoorbeeld voor een gerechtelijke vaststelling van het vaderschap en regelingen inzake ouderlijk gezag. Echter, voor bijna alle (andere) familierechtelijke aangelegenheden kunnen christenen en joden zich tot hun eigen familierechtbanken wenden. De twee laatste wetsartikelen bepalen namelijk dat de Druzische gemeenschap (art. 307) en de christelijke en joodse gemeenschappen (art. 308) vrijgesteld zijn van een groot aantal bepalingen van de WPS en dat zij, in plaats daarvan, hun eigen wetgeving kunnen

6 Daarnaast waren er nog enkele joodse en Yazidi families woonachtig in Syrië. Bron: Central Intelligence Agency, *The World Fact Book* (online edition, 2013-14), zie: www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html (geraadpleegd op 30 november 2014); *International Religious Freedom Report 2013*, zie: www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm?year=2013&dclid=222313#wrapper (geraadpleegd op 30 november 2014).

7 De Grieks-orthodoxe (rum *urthudhuks*) kerk is hierbinnen de grootste, gevolgd door de Syrisch-orthodoxen en de Armeens-orthodoxen.

8 In het Arabisch wordt deze groep aangeduid met de term 'evangelisch' (injili). De auteur geeft echter de voorkeur aan het begrip 'protestanten'; hiertoe behoren bijvoorbeeld Baptisten, Presbyterianen, Armeens-Evangelische Kerk, enzovoort.

9 Er zijn zes katholieke kerkgemeenschappen in Syrië: Melkitisch Grieks-katholiek, Maronitisch-katholiek, Armeens-katholiek, Syrisch-katholiek, Latijns-katholiek en Chaldeeus-katholiek.

10 De auteur gaat in haar proefschrift uitgebreid in op deze situatie van disbalans, hetgeen zij aanduidt met de term 'asymmetrische pluraliteit' (zie Van Eijk 2013, met name de eerste twee hoofdstukken).

11 De Wet op het Personeel Statuut (*qanun al-ahwal al-shakhsiyya*), Wet nr. 59/1953; wijzigingen werden doorgevoerd in 1975, 2003 en 2010.

toepassen.¹² Voor Syrische christenen betekent dit dat zij inzake verloving, huwelijksluiting, huwelijksontbinding, gehoorzaamheid van de vrouw, onderhoud en verzorging van vrouw en kinderen en – sinds 2010 – erfrecht (art. 308 WPS) hun eigen regels mogen volgen.¹³ De wetgeving van de Druzische, joodse en christelijke gemeenschappen hebben echter een ondergeschikte positie ten opzichte van de WPS. Zij worden aangeduid als ‘speciale’ wetten (*qawanin khassa*); immers, het zijn uitzonderingen op de algemene wet (*qanun ‘amm*) (de WPS).¹⁴

2.1 Syrische kerkelijke huwelijken

Christelijke huwelijken worden ‘gevierd’ in de kerk, meestal op zondag en in de regel in de kerk van de echtgenoot. Deze huwelijksluitingen worden door de kerk doorgegeven aan de Syrische burgerlijke stand en op die manier ingeschreven in de registers;¹⁵ hetzelfde geldt overigens voor huwelijken die door de kerkelijke rechtbanken worden ontbonden of nietig worden verklaard.¹⁶ Een kerkelijk huwelijk is rechtsgeldig in Syrië; er hoeft niet, zoals in Nederland, ook nog een burgerlijk huwelijk gesloten te worden. Sterker nog, Syriërs kunnen (in Syrië) geen burgerlijk huwelijk sluiten;¹⁷ men dient te trouwen naar zijn of haar religie, dat wil zeggen zoals deze staat vermeld in de burgerlijke stand.

Het feit dat Michelle en Fadi enkel in de katholieke kerk zijn getrouwd, leverde geen problemen op in Nederland: het Syrische kerkelijke huwelijk kon in Nederland – naar Nederlands internationaal privaatrecht – van rechtswege worden erkend, omdat het huwelijk naar Syrisch recht rechtsgeldig is.¹⁸ Tot dusverre geen juridische complicaties.

Zoals gezegd heeft een Nederlandse rechter in 2012 het huwelijk tussen Michelle en Fadi – wederom op grond van het Nederlands internationaal privaatrecht –

12 In Egypte is de positie van niet-moslim minderheden op een soortgelijke wijze georganiseerd, zie M.S. Berger, *Sharia and Public Policy in Egyptian Family Law*, Groningen: Hephaestus Publishers 2005, p. 27 e.v.

13 Zie Van Eijk 2013.

14 M.F. Shaqfa, *sharh ahkam al-ahwal al-shakhsiyya: li-l-muslimin wa-l-nasara wa-l-yahud* (Explaining the Law of Personal Status: Muslims, Christians, and Jews), Damascus: Mu’assasat Al-Nuri 1998, p. 19.

15 Interview met mgr. Antoun, priester en rechter van de katholieke rechtbank in Damascus, 26 maart 2009, Damascus.

16 Jacques El-Hakim, ‘Syria’, in: *Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law* Vol. 12 (2005-2006), Londen: Kluwer Law International 2007, p. 269-80 (p. 280).

17 Men kan echter wel de wijk nemen naar bijvoorbeeld Cyprus om daar een burgerlijk huwelijk te sluiten. Deze uitwijkmogelijkheid is vooral populair onder gemengde koppels en in de literatuur ook bekend onder Israëliërs (Y. Sezgin, *Human Rights under State-Enforced Religious Family Laws in Israel, Egypt and India*, Cambridge: Cambridge University Press 2013, p. 106) en Libanezen (L. Tarabey, *Family Law in Lebanon: Marriage and Divorce among the Druze*, London: I.B. Tauris 2013, p. 100).

18 Ingevolge art. 10:31 lid 1 Burgerlijk Wetboek (BW).

naar Nederlands recht ontbonden,¹⁹ maar daarmee was het kerkelijk huwelijk niet beëindigd. Bovendien mag worden aangenomen dat een Syrische rechter een Nederlandse echtscheiding niet zal erkennen, omdat deze in strijd zal worden geacht met de Syrische openbare orde en goede zeden (art. 30 Syrisch Burgerlijk Wetboek).²⁰ Een dergelijk beroep op de openbare orde is, aldus Van der Velden, specialist op het gebied van internationaal privaatrecht, gebaseerd op het zogenoemde ‘geloofsprivilege’.²¹ Zoals al eerder gezegd is in het Syrische familierecht, net als in vele andere ‘islamgeoriënteerde landen’, de religie van de persoon leidend bij het bepalen welk recht van toepassing is. In geval van een verzoek om erkenning van een in Nederland uitgesproken, burgerlijke (seculiere) echtscheiding, zal een Syrische rechter dan ook oordelen dat het (religieuze) nationale recht voorrang geniet, in *casu* het Syrische familierecht.

De uitgesproken echtscheiding zal eveneens niet worden erkend door de katholieke kerk, niet in Syrië noch in Nederland. Immers, de katholieke kerk is van mening dat met een civiele echtscheiding het kerkelijke huwelijk niet beëindigd is. Stel dat Michelle naar Syrië zou gaan om daar een verzoek om nietigverklaring van het huwelijk in te dienen, tot welke instantie zou zij zich dan moeten wenden en wat is dan de te volgen procedure?

2.2 Beëindiging katholiek huwelijk in Syrië

In het hypothetische geval dat Michelle zou afreizen naar Syrië zou zij zich in eerste instantie moeten wenden tot de katholieke rechtbank van de parochie waar het huwelijk gesloten is, in dit geval Aleppo.²² Zoals gezegd is het familierecht in Syrië georganiseerd naar religie; voor christenen wordt daarbij ook nog onderscheid gemaakt naar denominatie.²³ Syrië telt elf erkende christelijke gemeenschappen die regelgevende en rechtsprekende bevoegdheid op het terrein van het familierecht bezitten.²⁴ De erkenning van deze elf gemeenschappen door de Syrische staat gaat terug op een verordening daterend uit de tijd dat Syrië, samen met Libanon, onder Frans mandaat stond (1920-46), te weten Wet nr. 60/

19 Ingevolge art. 10:56 lid 1 BW is hier Nederlandse recht van toepassing.

20 Het Syrische internationaal privaatrecht is in belangrijke mate geregeld in art. 11-30 van het Syrische BW (*qanun al-madani*), Wet nr. 84/1949. Volledigheidshalve dient vermeld dat de auteur zich voor haar promotieonderzoek echter niet verdiept heeft in de inhoud en toepassing van het Syrische IPR.

21 F.J.A. van der Velden, ‘Religie als voorrangsregel. Islam en IPR’, in: F. Ibili e.a. (red.), *IPR in de spiegel van Paul Vlas*, Deventer: Kluwer 2012, p. 239-252 (p. 244-246).

22 Canon 1359 Oosterse Codex; vgl. canon 1673 Latijnse Codex.

23 De WPS maakt geen onderscheid tussen soennitische en ‘Alawitische, sjiietische of Ismaëlitische moslims. In Libanon daarentegen hebben de verschillende moslimgemeenschappen wel ieder hun eigen wet op het personeel statuut en eigen rechtbank, zie M. Tadros, ‘The Non-Muslim “Other”: Gender and Contestations of Hierarchy or Rights’, in: *Hawwa: Journal of Women of the Middle East and the Islamic World* 2009, nr. 7, p. 111-143, p. 114.

24 Drie orthodoxe gemeenschappen (zie noot 7), zes katholieke gemeenschappen (zie noot 9), de protestantse gemeenschappen (één groep, zie noot 8) en de Assyrisch-chaldeeuwse gemeenschap.

L.R. (*Lois et Réglements*), uitgevaardigd op 13 maart 1936 door de Franse Hoge Commissaris, Damien de Martel.²⁵ De zes katholieke gemeenschappen zijn georganiseerd onder één wetboek en één rechterlijke (kerkelijke) organisatie, de andere vijf gemeenschappen hebben ieder hun eigen wetboek en rechtbank. Daarbij dient opgemerkt te worden dat deze gemeenschappen dan wel hun eigen wetgeving mogen opstellen en wijzigen, maar aan de rechtsgeldigheid ervan dient de overheid haar officiële goedkeuring te verlenen.²⁶ In het onderstaande zal alleen worden ingegaan op het familierecht van de katholieke gemeenschappen, de overige denominaties blijven in dit artikel buiten beschouwing.

Katholieken in Syrië vallen onder de Wet op het Personeel Statuut voor de Katholieke Denominaties in Syrië (hierna WPSK), uitgevaardigd per presidentieel decreet op 18 juni 2006 (Wet nr. 31/2006). De WPSK is voor een belangrijk deel gebaseerd op het Canonieke Wetboek voor de Oosterse Kerken (*Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*; hierna Oosterse Codex²⁷), uitgevaardigd door Paus Johannes Paulus II in 1990. Ieder bisdom in Syrië heeft een katholieke rechtbank in eerste aanleg, de appèlrechtbank bevindt zich in Damascus.²⁸ Veruit de meerderheid van de zaken die voor de katholieke rechtbank in Damascus werd gebracht tijdens de aanwezigheid van de auteur, betrof verzoeken om nietigverklaring van een huwelijk. De auteur heeft in de periode van februari-juni 2009 bijna wekelijks zittingen mogen bijwonen bij een van de katholieke rechtbanken in Damascus.²⁹ In de context van het katholieke huwelijksrecht dient men te spreken over ‘nietigverklaring van het huwelijk’ (in het Arabisch: *butlan al-zawaj*). De rechters van de katholieke rechtbank in Damascus reageerden altijd als door een wesp gestoken wanneer een advocaat of getuige per abuis het woord (echt) scheiding (*talaq*) in de mond nam, in plaats van ‘nietigverklaring’ (*butlan*).

Volgens de katholieke leer is een huwelijk tussen gedoopten een sacrament: ‘het is het natuurlijk huwelijk dat door Christus is gemaakt tot een sacramenteel

25 Van Eijk 2013, p. 33, 70.

26 M.S. Berger, ‘The legal system of family law in Syria’, in: *Bulletin d’Études Orientales* 49, Damascus: Institut Français de Damas 1997, p. 115-127 (p. 119); Van Eijk 2013, p. 86.

27 Naast de Oosterse Codex bestaat er ook een ‘Latijnse Codex’, d.i. het Wetboek van Canoniek Recht van 1983 (*Codex Iuris Canonici*). Het feit dat er twee verschillende codices zijn, is terug te voeren op het feit dat de katholieke kerk een aantal ritussen kent, waarvan de Latijnse (of westerse) ritus de bekendste is. De Kerk kent daarnaast verschillende oosterse ritussen, ook deze ‘oosterse’ (katholieke!) kerken erkennen het primaatschap van de paus. Zowel de Latijnse als de oosterse katholieke ritussen kennen hun eigen canonieke wetboeken, evenals hun eigen liturgie en theologie (A.P.H. Meijers, *Compendium van het katholiek canoniek recht* (Deel I: Inleiding en volk Gods), Nijmegen: Valkhof Pers 2013, p. 12-13). Echter, de bepalingen van de Latijnse Codex en de Oosterse Codex met betrekking tot de rechterlijke procedures omtrent de nietigverklaring van een huwelijk komen in grote lijnen overeen, ook wat betreft de gronden voor nietigverklaring van een huwelijk.

28 Van Eijk 2013, p. 72.

29 Gedurende haar aanwezigheid passeerden 213 zaken de revue, waaronder soms een en dezelfde zaak die in verschillende fasen voorbijkwam. Dit aantal omvatte zowel rolzittingen als uitgebreide getuigenverhooren (zie Van Eijk 2013, p. 201 e.v.).

teken, dat het verbond van liefde en trouw uitdrukt van Christus met Zijn Kerk.³⁰ De Oosterse Codex verwoordt het als volgt:

‘By the marriage covenant, founded by the Creator and ordered by His laws, a man and woman by irrevocable personal consent establish between themselves a partnership of the whole of life; this covenant is by its very nature ordered to the good of the spouses and to the procreation and education of children.’ (canon 776 § 1);

‘By Christ’s institution, a valid marriage between baptized persons is by that very fact a sacrament in which the spouses are united by God after the pattern of Christ’s indefectible union with the Church, as it were, consecrated and strengthened by sacramental grace.’ (canon 776 § 2);

‘The essential properties of marriage are unity and indissolubility, which in the marriage between baptized persons they acquire a special firmness by reason of the sacrament.’ (canon 776 § 3)³¹

Onontbindbaarheid is dus een essentiële eigenschap van een sacramenteel huwelijk. Een burgerlijk uitgesproken echtscheiding wordt daarom niet erkend door de katholieke kerk, in Nederland noch in Syrië.³² Wanneer een echtpaar of een van beide echtgenoten ook ‘in kerkelijk opzicht vrij van de huwelijksband wil zijn’, moeten zij of een van beiden een verzoekschrift indienen bij een katholieke rechtbank.³³ Aange-toond moet worden dat er eigenlijk nooit sprake is geweest van een geldig huwelijk en alleen in dat geval kan een huwelijk ongeldig (nietig) worden verklaard.

3 Nietigverklaring van het huwelijk van Michelle en Fadi

Aangezien er momenteel een burgeroorlog in Syrië gaande is, is het niet te verwachten dat Michelle een procedure voor nietigverklaring van haar huwelijk in Syrië zal starten. Dus rijst de vraag: kan zij een verzoek indienen bij een kerkelijke rechtbank in Nederland?

Een verzoek om nietigverklaring kan worden ingediend bij (1) de rechtbank van de plaats waar het huwelijk gevierd is (in deze casus: Aleppo), of (2) in de rechtbank van de woonplaats van de niet-vragende partij (in deze casus: Fadi).³⁴ Michelle kan zich dus ook wenden tot een katholieke rechtbank hier te lande, in dit geval de rechtbank in Utrecht. Fadi woont in Dordrecht; dit valt onder het

30 J.W.M. Hendriks, *Huwelijksrecht. Canon 1055-1165 van het Wetboek van Canoniek Recht*, Oegstgeest: Colomba 1995, p. 76.

31 Omdat er (nog) geen erkende Nederlandse vertaling beschikbaar is van de Oosterse Codex wordt hier de Engelse vertaling gegeven, zie: Canon Law Society of America, *Code of Canons of the Eastern Churches, Latin-English Edition, New English Translation*, Washington DC: Canon Law Society of America, 2001; vgl. canones 1055 §1, 1056 Latijnse Codex.

32 Zie bijvoorbeeld de brochure uitgegeven door het Officialaat Aartsbisdom Utrecht, ‘De ongeldigverklaring van een huwelijk’, december 2013, p. 4.

33 Officialaat Aartsbisdom Utrecht 2013, p. 4.

34 Canon 1359 Oosterse Codex; vgl. canon 1673 Latijnse Codex.

bisdom van Rotterdam, maar Rotterdam heeft sinds 1 september 2013 geen officialaat (kerkelijke rechtbank) meer; alle verzoeken om nietigverklaring moeten nu worden ingediend bij de kerkelijke rechtbank van het Aartsbisdom Utrecht.³⁵ Overigens zal de rechtbank een aanvraag pas accepteren wanneer de burgerlijke echtscheidingsbeschikking is ingeschreven in het register van de burgerlijke stand.³⁶

Na indiening van een verzoekschrift en een daaropvolgend vooronderzoek door de rechtbank zal een college van drie rechters zich buigen over de vraag of ongeldigheid van het huwelijk kan worden bewezen.³⁷ In de casus van Michelle en Fadi zouden mogelijke gronden van nietigheid kunnen zijn: een gebrek in de huwelijksinstemming (het ja-woord), bijvoorbeeld vanwege psychische onbekwaamheid of een ernstig gebrek aan oordeelsvermogen ten aanzien van de huwelijkse rechten en plichten (c. 818 Oosterse Codex, c. 1095 Latijnse Codex), of wegens 'simulatie' (c. 824 Oosterse Codex, c. 1101 Latijnse Codex). Simulatie betekent hier dat iemand wel instemt met het huwelijk, maar zonder de innerlijke intentie bijvoorbeeld de huwelijkse verplichtingen, zoals huwelijkse trouw en de bereidheid kinderen te krijgen, ook daadwerkelijk na te komen.³⁸ In de katholieke rechtbank van Damascus was een gebrek in de huwelijksconsensus veruit de meest gehoorde grond, bijvoorbeeld omdat een van de echtelieden een psychische ziekte zou hebben verzwegen die zich vervolgens openbaarde tijdens het huwelijk, of omdat de vrouw haar man ongehoorzaam was en het echtelijk huis had verlaten, of een man die zijn vrouw en kinderen niet onderhield en dus niet had begrepen wat de huwelijkse plichten voor hem inhielden.³⁹

Of Michelle met succes een nietigverklaring van het huwelijk tussen haar en Fadi kan verkrijgen, zal afhangen van een aantal factoren. Er dient in de eerste plaats een geldige nietigheidgrond gevonden te worden en deze dient ook bewezen te worden. Michelle zou mogelijk als grond voor nietigverklaring kunnen aanvoeren dat er bij Fadi sprake was van 'simulatie'; immers, hij beloofde haar wel huwelijkse trouw maar hij was misschien van meet af aan al niet van plan trouw te blijven aan Michelle. Of wellicht was er bij Fadi sprake van een ernstig gebrek aan oordeelsvermogen: gezien zijn ontrouw zou zij kunnen aanvoeren dat hij niet heeft begrepen dat de huwelijksband exclusief is. Echter, het leveren van het daarvoor benodigde bewijs zal voor Michelle waarschijnlijk een probleem vormen. Zij dient immers minimaal drie getuigen te presenteren 'die op de hoogte

35 Zie www.bisdromrotterdam.nl/algemeen/bisdombureau/Pages/officialaat.aspx, geraadpleegd 19 juli 2015.

36 Officialaat Aartsbisdom Utrecht 2013, p. 9.

37 Hendriks 1995, p. 231 e.v. Als het tot een nietigverklaring komt, dan dient deze in twee instanties behandeld te worden, dat wil zeggen dat de tweede rechtbank de beslissing van de eerste rechtbank bekrachtigt, dan wel verwerpt (c. 1368 Oosterse Codex, c. 1682 Latijnse Codex).

38 Naast gebreken in de huwelijksconsensus is het ook mogelijk nietigverklaring te verzoeken op grond van een 'ongeldigmakend beletsel' (c. 790-812 Oosterse Codex, c. 1073-1094 Latijnse Codex), of een vormgebrek (c. 828 e.v. Oosterse Codex, c. 1108 e.v. Latijnse Codex).

39 Voor voorbeelden van concrete casuïstiek zie Van Eijk 2013, in het bijzonder hoofdstuk 6.

zijn van de verkeringstijd en/of de eerste jaren van de huwelijkse samenleving en van de fundamentele persoonlijke en/of relationele problemen die er toen reeds waren'.⁴⁰ Personen die hier kennis van hebben, zijn haar naaste familieleden en vrienden uit Aleppo, maar vanwege het conflict in Syrië zijn de meesten moeilijk traceerbaar, als zij überhaupt nog in leven zijn.⁴¹

4 Huwelijkse gevangenschap - voor altijd in de echt verbonden?

De uitkomst van een procedure tot nietigverklaring van het huwelijk tussen Michelle en Fadi is dus nog onzeker, maar – zo kan men zich afvragen – staat het voortbestaan van dit huwelijk een huwelijk tussen Michelle en Eliyas in de weg? Ja en nee. Michelle kan met Eliyas een burgerlijk huwelijk sluiten, bijvoorbeeld in Nederland, mits zij voldoen aan de vereisten van het Nederlandse huwelijksrecht.⁴² Een kerkelijk huwelijk (hetzij in Nederland of Syrië) is op dit moment echter nog niet mogelijk. Immers, Michelle en Fadi zijn nog steeds kerkelijk gehuwd en dit staat een nieuw, kerkelijk huwelijk dus in de weg.

Deze situatie kan worden omschreven als een situatie van 'huwelijkse gevangenschap'.⁴³ In het aan de Universiteit van Maastricht uitgevoerde, en nog lopende, onderzoek naar deze problematiek wordt de volgende definitie gehanteerd: 'Huwelijkse gevangenschap is een situatie waarin iemand tegen zijn/haar wil in een (religieus) huwelijk blijft, omdat hij/zij geen beëindiging van het huwelijk kan bewerkstelligen.'⁴⁴ Huwelijkse gevangenschap treft meestal de vrouw, omdat zij het niet voor elkaar krijgt om haar huwelijk beëindigd te krijgen volgens de regels van haar geloof of vanwege het huwelijksrecht van haar land van herkomst of het land van de echtgenoot. Er kan bijvoorbeeld sprake zijn van

40 Officialaat Aartsbisdom Utrecht 2013, p. 9.

41 Wanneer zij wel geschikte getuigen kan vinden, kunnen deze getuigen eventueel ook door een katholieke rechtbank in bijvoorbeeld Syrië worden gehoord.

42 Voor de vereisten tot het aangaan van een huwelijk naar Nederlands recht, zie art. 1:31 BW e.v.; voor de vereisten tot het aangaan van een huwelijk naar het recht waarvan hij/zij de nationaliteit bezit, zie art. 10:28 sub b BW.

43 Zie onder meer: S.W.E. Rutten, 'Het recht van de gescheiden vrouw om verlost te worden uit het huwelijk', NJCM-Bulletin 2008, nr. 33/6, p. 755-769; N.D. Spalter, 'Gevangen in het huwelijk', Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht 2007, nr. 15, p. 37-42; S.C. Braun, 'Gevangen in het huwelijk', Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht 2012, nr. 71, p. 214-218.

44 Zie project-website 'Marital Captivity: Bridging the Gap between Religion and Law' van de Universiteit Maastricht: www.maastrichtuniversity.nl/web/Faculteiten/FdR/Thema/Capaciteitsgroepen/Privaatrecht/Projecten/EchtscheidingEnReligie.htm (geraadpleegd op 19 juli 2015). In het onderzoeksrapport 'Zo zijn we niet getrouwd' worden, op basis van interviews met professionals, drie vormen van huwelijkse gevangenschap beschreven, namelijk (a) huwelijkse gevangenschap binnen een relatie; (b) huwelijkse gevangenschap bij een verbroken relatie vanwege beperkingen bij het ontbinden van een religieus of buitenlands huwelijk; en (c) huwelijkse gevangenschap bij een verbroken relatie vanwege onvoldoende kennis, hulpverlening of financiële middelen. Zie E. Smits van Waesberghe, I.D.A. Sportel e.a., 'Zo zijn we niet getrouwd. Een onderzoek naar omvang en aard van huwelijksdwang, achterlating en huwelijkse gevangenschap', onderzoeksrapport t.b.v. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Utrecht: Verwey Jonker Instituut, september 2014, p. 132-33. Het UM-onderzoeksproject 'Marital Captivity' richt zich vooral op de tweede vorm, hetzelfde geldt voor dit artikel.

een situatie waarin – zoals in de casus van Michelle en Fadi – de rechter een burgerlijke echtscheiding heeft uitgesproken, maar het religieuze huwelijk blijft voortbestaan. Het is echter ook mogelijk dat er enkel een informeel, religieus huwelijk is gesloten. Onderzoek wijst erop dat dit met regelmaat voorkomt binnen verschillende moslingemeenschappen,⁴⁵ maar bijvoorbeeld ook onder West-Afrikaanse christenen.⁴⁶

Hoe en waarom een dergelijk religieus huwelijk blijft voortbestaan, kan tal van oorzaken hebben, afhankelijk van de (vaak een combinatie van) juridische, religieuze en sociale aspecten van de zaak. Bijvoorbeeld: de religieuze autoriteiten eisen de medewerking of toestemming van de man voor het aanvragen of uitspreken van een echtscheiding, hetgeen de man vervolgens kan weigeren; of de man is spoorloos en daarom is een huwelijksontbinding niet mogelijk. Deze laatste vorm is vooral bekend vanuit de joods-orthodoxe en moslimcontext. In die gevallen is er vaak wel een burgerlijke scheiding, maar de echtgenoot weigert mee te werken aan de ontbinding of nietigverklaring van het religieuze huwelijk.⁴⁷ Sinds de jaren tachtig heeft de Nederlandse rechter in dergelijke situaties verschillende keren geoordeeld dat de man met zijn weigering onrechtmatig handelde of kon handelen tegenover zijn vrouw. Op straffe van een dwangsom werd de man vervolgens gedwongen alsnog mee te werken aan de religieuze scheiding.⁴⁸

Deze situatie kan zich afspelen binnen een volledig Nederlandse context, maar er kan ook sprake zijn van een transnationaal aspect. Dan komen we op het terrein van de, wat in het internationaal privaatrecht wordt aangeduid als, ‘hinkende rechtsverhoudingen’. Zoals bijvoorbeeld het geval was in de casus van Michelle en Fadi: een in het buitenland gesloten religieus huwelijk wordt van rechtswege erkend in Nederland. Vervolgens wordt dit huwelijk hier in Nederland ontbonden, maar deze Nederlandse echtscheiding wordt niet erkend in het land waar het huwelijk is gesloten.⁴⁹ Met andere woorden, het huwelijk bestaat in

45 De redenen voor het sluiten van een informeel, religieus huwelijk zijn zeer divers. Bijvoorbeeld omdat de vereiste papieren ontbreken (om een huwelijk te kunnen sluiten of te laten erkennen), omdat het gebruikelijk is binnen de gemeenschap waartoe men behoort of vanwege financieel-praktische redenen (zie bijvoorbeeld A. Moors, ‘Motieven om islamitische huwelijken aan te gaan’, FORUM Verkenning, juni 2014, Utrecht: FORUM).

46 Interview advocaat, 1 oktober 2014, Amsterdam; interview kerkelijk medewerker, 20 oktober 2014, Amsterdam. Interviews afgenomen door de auteur in het kader van het UM-onderzoeksproject ‘Marital Captivity’. In het kader van dit onderzoek heeft de auteur in de periode januari 2014–begin augustus 2015 interviews afgenomen met 22 professionals (zoals advocaten en hulpverleners) en 8 religieuze gezagsdragers, alsmede 12 case study interviews.

47 Zie Rutten 2008, Spalter 2007.

48 Zie bijvoorbeeld HR 22 januari 1982, ECLI:NL:HR:1982:AG4319, NJ 1982, 489; Hof Amsterdam 31 augustus 1989, NJ 1990, 679; Rb. Rotterdam 8 december 2010, ECLI:NL:RBROT:2010:BP8396; Rb. Amsterdam 10 april 2012, ECLI:NL:RBAMS:2012:BW3800.

49 Volledigheidshalve dient hier te worden opgemerkt dat voor de erkenning van een buitenlandse (islamitische) echtscheiding in Nederland soms juist de medewerking van de vrouw is vereist; zie bijvoorbeeld P. Kruiniger, *Islamic Divorces in Europe. Bridging the Gap between European and Islamic Legal Orders* (diss. Maastricht), Universiteit Maastricht 2014 (479 p.), verschenen bij Eleven International

Nederland niet meer, maar in het buitenland nog wel. In dergelijke gevallen dient dan meestal een echtscheidings- of nietigverklaringsprocedure gestart te worden in het land waar het huwelijk is gesloten om het religieuze huwelijk beëindigd te krijgen. Dit geldt voor veel landen waar religieus huwelijksrecht het geldende recht is, zoals Syrië, Israël, Iran, Pakistan en Egypte. Het starten en voeren van een dergelijk proces, of dat nu in Nederland bij een ambassade is of in het buitenland, is vooral voor vrouwen een moeizaam en zeer kostbaar traject. Vooral het voeren van een echtscheidingsproces in het buitenland kost veel geld: advocaatkosten, kosten voor vertaling van documenten, proceskosten en soms ook reiskosten vanwege verplichte aanwezigheid in de rechtbank. Deze kosten moeten vaak worden opgebracht nadat er al een echtscheidingsprocedure in Nederland is gevoerd, waarvan de uitkomst voor veel vrouwen financieel vaak niet voordelig is uitgepakt, bijvoorbeeld omdat de man de echtscheidingsprocedure eindeloos heeft vertraagd of omdat hij schulden had die de vrouw voor de helft op zich heeft moeten nemen.⁵⁰ Naast de benodigde financiële middelen is het ook van belang om in het buitenland de juiste connecties te hebben, vooral als het proces vanuit Nederland gevoerd moet worden.⁵¹ Bovendien zijn de echtscheidingsmogelijkheden voor vrouwen in dergelijke landen meestal beperkter dan die van mannen. In veel landen met islamitische familiewetgeving maakt een vrouw vaak slechts een redelijke kans op een huwelijksontbinding wanneer zij bereid is haar financiële rechten op te geven, mits de man akkoord gaat met een scheiding. Naast mogelijke juridische en financiële belemmeringen kunnen de volgende factoren ook een rol spelen in het niet kunnen of durven aanvragen van een scheiding, wederom meestal door de vrouw: angst de kinderen kwijt te raken, angst voor aantasting van de familie-eer, dreiging met geweld, chantage of een problematische relatie met het land van herkomst – denk hierbij bijvoorbeeld aan politieke vluchtelingen.

De gevolgen van een situatie van huwelijkse gevangenschap kunnen zeer ingrijpend zijn. Zo is de ‘gevangen’ echtgenoot niet vrij om een nieuwe relatie aan te gaan en een nieuw familieleven op te bouwen.⁵² Uit de afgenomen case interviews door de auteur komt naar voren dat vooral vrouwen het nog bestaande huwelijk vaak ervaren vaak als een ballast die hen belemmert verder te gaan met hun leven. Verschillende vrouwen vertelden dat zij, na een soms traumatisch

Publishing te Den Haag, p. 232-234, 238-241, 244-266. In dergelijke gevallen kunnen mannen dus ook slachtoffer zijn van huwelijkse gevangenschap.

50 Dit zijn voorbeelden afkomstig uit enkele opgetekende case study interviews door de auteur.

51 Zie ook I. Sportel, “‘Als het hier niet lukt, dan maar in Marokko?’ Vormen van kapitaal in transnationale Nederlands-Marokkaanse echtscheidingen”, in: *Justitiële Verkenningen* 2011, nr. 37/6, p. 85-95; en de bijdrage van P. Kruiniger en I. Sportel, ‘Misschien ben ik daar nog steeds zijn vrouw’ in deze bundel.

52 Voor joodse vrouwen is de situatie uitermate complex omdat kinderen geboren uit een eventuele nieuwe relatie als onwettig (*mamzeriem*) worden gezien. Deze ‘onwettige’ kinderen kunnen voor de Joodse wet tot in het negende geslacht alleen met andere *mamzeriem* trouwen (zie Spalter 2007, p. 38).

huwelijk en echtscheidingsproces, volledig alle banden met hun (ex-)man willen kunnen doorsnijden, maar dat dit niet kan door het voortdurende huwelijk. Het volgende citaat uit de case study van 'Laila' illustreert dit heel treffend:

'Volgens de Nederlandse wet zijn wij wel gescheiden, maar niet volgens de islamitische wet. Dus daar ben ik nog steeds zijn vrouw (...) dus ik heb daar 0,0 kans om iemand tegen te komen en met iemand een relatie op te bouwen. Ik krijg die kans niet en dat vind ik het ergste. Voor de buitenwereld ben ik nog steeds de vrouw van, terwijl het niet zo is (...) mensen weten dat wij *separated* zijn, dat we uit elkaar zijn, maar ze weten ook dat hij mij nog steeds als zijn vrouw ziet.'

Maar ook binnen de islamitische gemeenschap in Nederland 'zegt hij "zij is nog steeds mijn vrouw dus niemand mag aan haar komen"'.⁵³

Het getrouwd zijn in het land van herkomst kan ook gevolgen hebben voor de bewegingsvrijheid van een vrouw, bijvoorbeeld: Iraanse wetgeving bepaalt dat een (naar Nederlands recht gescheiden, maar naar Iraans recht nog gehuwde) vrouw toestemming nodig heeft van haar (ex-)man om haar Iraanse paspoort te kunnen vernieuwen, dat zij nodig heeft om naar en in Iran te kunnen reizen en het land vervolgens weer te kunnen verlaten.⁵⁴ Bovendien kan de vrouw, in het land waar ze nog als getrouwd te boek staat, door haar (ex-)man een uitreisverbod opgelegd krijgen of als ongehoorzame of overspelige vrouw worden aangemerkt, hetgeen in verschillende landen strafbaar is.⁵⁵ Verscheidene vrouwen die de auteur heeft geïnterviewd, durfden niet naar het land waar hun huwelijk nog geldig was te reizen, omdat zij bang waren dat hun echtgenoot hen bij de douane had laten registreren als ongehoorzame of overspelige vrouw. Zij waren bang dat zij door deze melding opgepakt zouden worden en niet meer terug naar Nederland konden reizen. Of een dergelijke melding werkelijk gemaakt was en of een uitreisverbod om die reden uitgevoerd zou worden, was in de meeste gevallen niet duidelijk, maar de mogelijkheid of het risico was op zichzelf voldoende reden om van een bezoek aan het land af te zien.⁵⁶ Zeker wanneer er kinderen in het spel waren, namen de geïnterviewde vrouwen geen enkel risico; temeer daar de wetgeving omtrent het ouderlijk gezag in de desbetreffende landen, te weten Egypte en Marokko, in het voordeel van de vader was.

Uit het bovenstaande mag duidelijk zijn geworden dat het verkeren in een situatie van 'huwelijkse gevangenschap' vaak problematisch kan zijn voor betrokkenen. Huwelijkse gevangenschap gaat vaak gepaard met ingewikkelde juridische

53 Case study 'Laila', 12 september 2014. Uit privacyoverwegingen zijn de naam en enkele details veranderd om herkenning te voorkomen.

54 Interview sleutelfiguur Iraanse vluchtelingengemeenschap in Nederland, 25 juli 2014.

55 Rutten 2008, p. 760.

56 Soortgelijke opmerkingen maakten ook enkele respondenten in het onderzoek van Sportel, zie I. Sportel, 'Maybe I'm still his wife'. *Transnational Divorce in Dutch-Moroccan and Dutch-Egyptian families* (diss. Nijmegen), Radboud Universiteit Nijmegen 2014, p. 96-97.

situaties, financiële malheur en negatieve (soms traumatische) emoties en ervaringen. De onderzoekers verbonden aan het project ‘Marital Captivity’ hopen met hun onderzoek de problematiek meer inzichtelijk te kunnen maken en tevens concrete juridische oplossingen aan te kunnen dragen.

5 Michelle: een gevangen vrouw?

Wanneer wij terugkeren naar de casus van Michelle en Fadi en ons de vraag stellen of hier sprake is van een situatie van ‘huwelijkse gevangenschap’, dan zouden wij kunnen concluderen dat zowel Michelle als Fadi in huwelijkse gevangenschap verkeert. De katholieke kerk maakt immers geen onderscheid op basis van geslacht als het gaat om het indienen van een verzoek tot nietigverklaring, noch ten aanzien van de aan te voeren en de te bewijzen gronden voor de nietigverklaring van een huwelijk. Echter, het zinsdeel ‘tegen zijn/haar wil’ is hetgeen wat hier het verschil maakt. Michelle is tegen haar wil nog religieus met Fadi gehuwd, voor Fadi maakt het daarentegen geen verschil. Hij hecht geen waarde aan het voortbestaan van het religieuze huwelijk; hij is opnieuw getrouwd en heeft een nieuw leven opgebouwd. Voor Michelle is het wel belangrijk dat het religieuze huwelijk beëindigd wordt, niet alleen omdat zij wil trouwen met Elias, maar ook omdat ze niet langer voor God in de echt verbonden wil zijn met Fadi. Immers, hij is haar ontrouw geweest en hij heeft zijn huwelijkse plichten niet serieus genomen. Ze wil een nieuw leven opbouwen met Elias en ze wil niet ‘in zonde’ met hem leven. Bovendien zou zij in geval van een nieuw (burgerlijk) huwelijk met Elias in een situatie van concubinaat terechtkomen en niet meer wekelijks ter communie kunnen gaan.⁵⁷

Michelle zal de vraag of zij zich in een situatie van ‘huwelijkse gevangenschap’ bevindt positief beantwoorden. Voor haar is het wel degelijk van belang dat zij een nietigverklaring van haar huwelijk met Fadi weet te realiseren bij de katholieke rechtbank. Een succesvolle uitkomst zal, zoals eerder al gezegd, afhangen van de te voeren procedure. Gezien de huidige situatie in Syrië is te verwachten dat deze procedure moeizaam zal verlopen; bijvoorbeeld het vinden en verhoren van getuigen zal niet eenvoudig te realiseren zijn. Laten we hopen voor Michelle dat de echtelijke band met Fadi spoedig beëindigd kan worden, zodat een nieuw echtelijk leven met Elias mogelijk is.

57 Deze regel is gebaseerd op c. 912 Oosterse Codes, c. 915 Latijnse Codex. De ontzegging van de communie aan hertrouwde gescheiden katholieken was altijd al een gevoelige kwestie. Het was daarom niet voor niets een van de onderwerpen die tijdens de laatste bisschoppensynode (najaar 2014) uitgebreid aan de orde is gekomen; overigens vooralsnog zonder een duidelijke wijziging in het standpunt van de katholieke kerk, zie bijvoorbeeld Rik Torfs, ‘Uitkomst synode geeft wel hoop’, *Trouw*, 25 oktober 2014.

The Challenges of (New) Religious Diversity in Europe

Marie-Claire Foblets*

Summary

In this contribution, I succinctly depict the aims, the contours and also some of the main conclusions that came out of a recently accomplished collective research project: the research project RELIGARE ('Religious Diversity and Secular Models in Europe. Innovative Approaches to Law and Policy').¹ It was selected among the topics, which were prioritized by the European Commission for its 2009 Socio-economic Sciences and Humanities FP7 call for proposals (SSH-2009. Activity 8.3.3.2.), appeared, namely 'Secularism and Religious Pluralism'. It involved the participation of 13 teams of researchers and covers ten different countries, including nine European Union Member States (Belgium, Bulgaria, Denmark, Germany, Great Britain, France, Italy, The Netherlands and Spain) and Turkey. The research focussed on the study of the protection of the freedom of religion² in the

* Director, Department of Law and Anthropology, Max Planck Institute for Social Anthropology (Halle/Germany). The article was written in my capacity as coordinator of the RELIGARE project, but the views expressed and synthesis I make, reflect my views alone. I would nevertheless like to express my gratitude to all the RELIGARE partners, and in particular Mathias Rohe, who took the lead of the group working on family law, and Katayoun Alidadi, who offered crucial support in the drafting of the final report.

- 1 For an overview of the publications that came out of the project, as well as for the final report, see: www.religareproject.eu. It is still accessible, though no longer updated since early 2014. See also: M.-Cl. Foblets, K. Alidadi, J.S. Nielsen and Z. Yanasmayan (eds.), *Belief, Law and Politics. What Future for a Secular Europe?*, Farnham: Ashgate 2014. The book consists of two main parts: the first includes the principal findings of the RELIGARE research project, while the second is a compilation of 28 short contributions from scholars, legal practitioners, policy makers and activists who respond to the report and offer their views on the sensitive issue of religious diversity and the law in Europe.
- 2 The expression 'freedom of religion' is here to be understood in the generic sense. It refers not only to the protection, in law, of religions but also, in line with the generally accepted meaning, is to be understood as extending to non-confessional beliefs and groups. They are equally beneficiaries of this protection. In legal documents, the expression 'freedom of belief and conviction' probably best expresses this extension. It makes it possible also to address cases of 'conscientious objections', regardless of whether the belief invoked is religious or non-confessional. See among others: M.D. Evans, 'The evolution of religious freedom in international law: Present state and perspectives', in: J.-F. Flauss (ed.), *La protection internationale de la liberté religieuse/International Protection of Religious Freedom*, Brussels: Bruylant 2002, pp. 15-56.

ten above-mentioned countries.³ Ultimately, it produced a number of policy recommendations that were addressed to the European Institutions some of which are summarized in the last part of this contribution.

1 The Challenges of (New) Religious Diversity in Europe

With the highly dynamic changes that have been taking place over the last decades in the demographic and cultural profile of European societies,⁴ policy makers are left with the question how to respond meaningfully to the demands of new groups in particular and more generally how to interact with and regulate increasing social, cultural, religious and philosophical diversity in a democratic context. The changes are inextricably linked, at least in part, to the many and complex effects of globalization, including the blending of cultures; they also reflect the increasing diversification as well as an individualization of lifestyles and modes of thought.

The starting point for the subject of the RELIGARE research is practically identical for all the countries involved in the project: governance of religious and philosophical diversity in each of the countries is influenced by the hypothesis that secularizing the State and its institutions would ultimately make the public spaces in democratic States more inclusive of non-Christians, non-Muslims (in Turkey), agnostics and atheists. With a view to ordering the relationships between State institutions and religions, national legislators in Europe have made the – historic – choice to secularize State law.⁵ In practice, however, one can

3 And hence, the RELIGARE project does not cover all Member States of the European Union.

4 See especially C. Peach, 'Muslim populations of Europe: A brief overview of demographic trends and socioeconomic integration, with particular reference to Britain', in: S. Angenendt et al. (eds.), *Muslim Integration: Challenging Conventional Wisdom in Europe and the United States*, Washington DC: Center for Strategic and International Studies 2007.

5 Regarding this choice, one that is quite recent in the history of democratic societies, see especially G. Motzkin and Y. Fischer, *Religion and Democracy in Contemporary Europe*, London: Alliance Publishing Trust 2008; V. Bader, *Secularism or Democracy? Associational Governance of Religious Diversity*, Amsterdam: A.U.P. 2007; A. Dierkens and J.-P. Schreiber (eds.), *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*, Bruxelles: Ed. de l'Université de Bruxelles ('Problèmes d'Histoire des religions'), Tome XVI 2006; M. Grimpret, *Dieu est dans l'isoloir*, Paris: Presses de la Renaissance 2007; Y. Lambert, 'Le rôle dévolu à la religion par les européens', *Sociétés contemporaines*, Vol. 37, 2000, pp. 11-33; G.J. Larouche and M. Maesschalck, *La religion dans l'espace public*, Université Laval: Ed. Liber 2006, n. 8, pp. 60-70; B. Massignon, 'L'Union européenne: Ni Dieu, ni César', *Esprit* (special issue 'Effervescences religieuses dans le monde') March-April 2007, pp. 104-111; M. Milot, *Laïcité dans le nouveau monde, le cas du Québec*, Turnhout: Brepols 2002; J.-C. Monod, *Sécularisation et laïcité*, Paris: PUF ('Philosophies') 2007; M. Milot, P. Portier and J.-P. Willaime (eds.), *Pluralisme religieux et citoyenneté*, Rennes: P.U. Rennes 2009; P. Portier, 'Les laïcités dans l'Union européenne: vers une convergence des modèles?', in: G. Saupin, R. Fabre and M. Launay (eds.), *La Tolérance* (Colloque international de Nantes, mai 1998, Quatrième centenaire de l'Edict de Nantes), Rennes: P.U. Rennes 1999; P. Portier, 'La critique contemporaine du religieux. Essai d'interprétation', in: D. Carsin (ed.), *La liberté de critique*, Paris: Lexis-Nexis 2007, pp. 67-85; F. Randhaxe and V. Zuber (eds.), *Laïcités-démocraties: des relations ambiguës*, Turnhout: Brepols ('Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes, Sciences religieuses') 2003, pp. 11-22; E. Tawil, *Norme religieuse et droit français*, Aix-en-Provence:

distinct three different models of secular States.⁶ The first involves countries where there is – in principle – a strict separation between religious denominations and the State. In such systems, like for example, France or Turkey, State policy is required to be conducted by means of secular laws – based on secular grounds – alone and therefore kept strictly separate from religious beliefs. Such States relegate religion, in theory at least, to the private sphere and oppose its legal, administrative and political institutionalization. A second model, by contrast, accepts institutional links between State and religion, such as the arrangement between the Church of England and the State in the United Kingdom. The third category combines non-establishment with conditional (limited) legal, administrative and/or political pluralism. The latter usually takes the form of the requirement that the State be neutral towards religion(s), that is, by treating all religions and denominations on an equal (non-discriminatory) footing. A neutral State may support religions, but should it decide to do so, it should beware of favouring one religion over another. Countries like Belgium and The Netherlands fall in the third category.

One of the main aims of the RELIGARE project has been to compare and contrast the various ways States in contemporary Europe interact with or regulate religious and philosophical diversity: which legal framework is most respectful of the right of each person to freedom of belief/religion and to non-discrimination on religious grounds, in the context of (European) societies that are increasingly diverse? Is there a need to revise – more or less radically – the constitutional frameworks in place, or can pragmatic adjustments suffice? Should the relationship between the State legal order and religions be revised, and if so, how thoroughly? Since different European societies have different institutional histories and traditions when it comes to appreciating religious and philosophical diversity, they each developed their own appropriate framework.

The RELIGARE project explored through concrete cases some major conflicts revolving around religion and secular State laws that have occurred in contemporary Europe in the past few years and that are handled, sometimes by judicial and sometimes by legislative means, or in some cases remain unresolved.

P.U. Aix-Marseille 2005; R. Torfs, 'Models of freedom of religion in the European Union and in the United States', in: *Between Caesar and the Lord – Relation between Religion and the State in the Countries of Asia and Europe*, Beijing: Kungcki Cultural Group 2004, pp. 225-252; J.-P. Willaime, 'Religion in ultramodernity', in: J.A. Beckford and J. Wallis (eds.), *Theorising Religion: Classical and Contemporary Debates*, Aldershot: Ashgate 2006, pp. 73-85; J.-P. Willaime, 'Reconfigurations ultramodernes', *Esprit* (special issue: 'Effervescences religieuses dans le monde') March-April 2007, pp. 146-155.

6 See especially G. Robbers (ed.), *State and Church in the European Union*, Baden-Baden: Nomos 2005; European Consortium for Church-State Research, *Church and State in Europe. State Financial Support. Religion and the School*, Milano: Giuffrè 1992; S. Knights, *Freedom of Religion, Minorities and the Law*, Oxford: O.U.P. 2007, p. 14.

2 On the Methodology Adopted: A Socio-legal Project

The project covered four fields in particular, each of which designates a priority area of participation (equitable, if possible) in social life: (1) family life, (2) access to the labour market and protection of freedom of religion in the workplace, (3) access to and the use of public space and, finally, (4) the different forms of State support to religions and non-confessional groups. The goal has been to study the extent of protection effectively granted to freedom of belief – whether religious or not – and of conviction in the ten aforementioned countries.

The approach has been purposely interdisciplinary. Legal data, which document the various ways particular countries have responded to religious and philosophical diversity, were complemented with sociological data. Six teams of sociologists have indeed collected testimonies, especially from persons who are well acquainted with issues related to freedom of belief and conviction and its legal protection (opinion leaders, spokespersons, teachers, etc.): how do they experience the legal system/model in place? In their view does the protection offered have any gaps, and if so, in what substantive areas of the law? On which questions might they feel inadequately understood? The interviews focussed on selected controversies that are deemed to be of great significance in the country under scrutiny or on well-known matters (such as the debate about religious dress codes), as well as incidents that raise critical questions about a State's particular approach to religious diversity.

Ultimately, the RELIGARE project yielded three types of research instruments: (1) a database of case law for the ten countries involved in the research; (2) a series of thematic templates that reproduce, in a synthetic fashion, the arguments made both by the legislative branch and by the courts and tribunals, in order to address a number of particular situations and (3) sociological reports, drawn up for each of the countries on the question of religious freedom and its concrete reality, and in particular, on the topics the teams of researchers have come across on the basis of case law analysis and the templates.

3 Emerging Issues: Family Law in Particular

As explained above, the RELIGARE project scrutinized conflicts in four domains: (1) family issues, (2) access to the labour market and protection of freedom of religion in the workplace, (3) access and the use of public space and, finally, (4) the different forms of support that may (or may not) be offered by the State to religious and non-confessional groups. All conflicts assessed within the framework of the project put into perspective difficulties that accompany the application of two fundamental rights in particular: the *freedom of religion* and the *right to equality of treatment*, as enshrined in the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms and more recently also the Charter of Fundamental Rights of the European Union. In principle, in applying a classical conception of liberal democracy, equality takes no account of a person's belief(s) and/or

philosophical convictions unless, paradoxically, that very indifference were to lead in practice to the opposite result, that is, that the person in question were to be excluded or disadvantaged *because* of his or her belief(s)/convictions. Ideally, legal frameworks should offer appropriate ways of recognizing, respecting and – within limits – also accommodating legitimate differences. In this contribution, by way of illustration, I will focus on the way the RELIGARE project proceeded to investigate the first of the four domains: family issues.⁷

In Europe, in recent years, the pluralism of family lifestyles is increasingly linked to two main developments: on the one hand, growing individualization of lifestyles facilitated by increased publicly supported sensitivity to the protection of individual autonomy and, on the other hand, migrations from outside Europe and that are taking place since the post-Second World War period. The outcome is an unprecedented heterogeneity in the sense of a juxtaposition of various culturally as well as religiously inspired models of family life. For the aims of the RELIGARE project, it is the latter type of family models – those inspired by religion – that has been prioritized. In matters that regard religious family laws (personal status issues), so far throughout Europe it is private international law and its techniques that have for the most part been invoked to govern this juxtaposition, in particular when linked to situations involving families with migrant background and who call for the application of their (national) personal status, that is, as applicable in the country of origin.

By way of reminder: private international law is the branch of law that deals with private relationships that are characterized by one or another form of interaction between different national legal systems that apply in a given situation. This interaction may result from the mixed nature of the relationship between parties who do not share the same nationality. Or it may arise from a situation of cross-border mobility: the parties (or one of them) are living in a country other than that of their nationality – whether temporarily or on a long-term basis – and reside there as foreign nationals. The techniques of private international law therefore continue to be important for all manner of questions relating to the reception, within the domestic law of the country of the parties' habitual residence, of situations relating to personal status that have arisen in a foreign country: marriages celebrated abroad, divorces granted by foreign judges, etc. As already mentioned above, most relevant for the purposes of the RELIGARE project have been cross-border family situations involving members who come from countries where religious law constitutes a major source of law, particularly on matters of personal status. Questions relating to these matters often continue to be governed by religious law even if the parties reside in Europe.⁸

7 P. Shah, M.-Cl. Foblets and M. Rohe (eds.), *Family, Religion and Law. Cultural Encounters in Europe*, Farnham: Ashgate 2014.

8 See especially J.-Y. Carlier and M. Verwilghen (eds.), *Le statut personnel des musulmans. Droit comparé et droit international privé*, Brussels: Bruylant 1992; for more recent studies, see also the references cited in notes 11 and 13.

The research on family issues within the framework of the RELIGARE project therefore departed from the domain of private international law as traditionally understood. In practice, interactions with religious family and hence the accompanying questions of private international law appear to remain the particular concern of people who have settled in Europe on a more or less permanent basis, but who nevertheless keep looking for solutions that would allow them to live a harmonious family life, with international status, that is, granted equal recognition under secular (in Europe) and religious law (in the country of origin). The sociological literature describes the situation of such people as ‘transnational’.⁹ The difficulty in their case lies in articulating their (personal) status in such a way that it can effectively be received in the various legal orders involved: on the one hand, that of the country of emigration and, on the other hand, that of their habitual residence.¹⁰ The RELIGARE findings show that, at least for the countries under scrutiny, today it is primarily Muslims who – in various parts of Europe – are faced with the difficulty of combining respect for the laws enacted by the (secular) State in their country of residence with Islam. The values of the latter are often endowed, in their view, with particular legitimacy.¹¹

The aim of the RELIGARE project has been to examine some of these situations closely, for they are widespread and pose the problem of reconciling, on the one hand, the requirements of secular State law, and on the other, a number of

9 See especially P. Bramadat and M. Koenig (eds.), *International Migration and the Governance of Religious Diversity*, Montreal/Kingston: Metropolis 2009.

10 To this effect, see: A. Büchler, *Islamic Law in Europe? Legal Pluralism and its Limits in European Family Law*, Farnham: Ashgate 2011; J.S. Nielsen and R. Mehdi (eds.), *Embedding Mahr in the European Legal System*, Copenhagen: DJOF Publishing 2011; K. Chaudhary, *Pakistani Marriages and the Private International Laws in Germany and England*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2014; P. Kruiniger, *Islamic Divorces in Europe. Bridging the Gap between European and Islamic Legal Orders*, The Hague: Eleven International Publishers 2014; E. Giunchi (ed.), *Muslim Family Law in Western Courts*, Abingdon/New York: Routledge 2014; F. Kulk, *Laverend langs grenzen. Transnationale gezinnen en Nederlands en islamitische familie- en nationaliteitsrecht*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013; F. Ahmed, ‘Religious norms in family law: Implications of groups and personal autonomy’, in: M. Maclean and J. Eekelaar (eds.), *Managing Family Justice in Diverse Societies*, Oxford/Portland: Onati series 2015, pp. 33-48; M.-Cl. Foblets and J.-Y. Carlier, *Le Code marocain de la famille. Incidences au regard du droit international privé en Europe*, Brussels: Bruylant 2005.

11 See especially N. Asayyad and M. Castells (eds.), *Muslim Europe or Euro-Islam: Politics, Culture, and Citizenship in the Age of Globalization*, Lanham: Lexington Books 2002; S. Benhabib, I. Shapiro and D. Petranovic (eds.), *Identities, Affiliations and Allegiances*, Cambridge: C.U.P. 2007; J. Cesari and S. McLoughlin (eds.), *European Muslims and the Secular State*, Aldershot, Ashgate, 2005; H. Coward, J.R. Hinnells and R.B. Williams (eds.), *The South Asian Religious Diaspora in Great Britain, Canada and the United States*, Albany (NY): State University of New York Press 2000; A. Erdemir, H. Rittersberger-Tiliç, A. Ergun and H. Kahveci (eds.), *Rethinking Global Migration: Practices, Policies, and Discourses in the European Neighbourhood*, Ankara: KORA 2008; M. Howard Ross (ed.), *Culture and Belonging in Divided Societies. Contestation and Symbolic Landscapes*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2009; G.F. Levey and T. Modood (eds.), *Secularism, Religion and Multicultural Citizenship*, Cambridge, C.U.P. 2009; J. Nielsen and S. Allievi (eds.), *Muslim Networks and Transnational Communities in and Across Europe*, Leiden: Brill 2002; Y. Yazbeck Haddad (ed.), *Muslims in the West: From Sojourners to Citizens*, Oxford: O.U.P. 2002.

norms that are connected to religious convictions and that are often seen by groups and individuals as of equal, if not greater standing. Each situation in its own way serves to illustrate the stakes involved in addressing a new type of legal pluralism in the area of personal status.

The RELIGARE research on family issues provides an inventory of the main conflicts that have occurred in recent years between secular and religious family laws and how these conflicts were handled in the different private international law systems of the ten European countries under scrutiny. Various solutions are offered, in particular regarding naming, conditions for a valid marriage, the rights and obligations of the spouses, the relations between parents and children and the dissolution of marriage through divorce.

One could of course retort that the situation for new religious minorities – and in particular Muslim communities – is not substantially different from that of adherents of other religions, since the secular civil law is in all cases the only one that is granted recognition by the State authorities. This response may, however, turn out to be too categorical when it comes to address the contemporary situation which several Member States are facing. Not only because it circumvents a major difficulty, namely, the close connection which many migrants continue to make between law and religion, but also because it fails to explore alternative pathways that may be available.¹²

The research therefore also took a more forward looking approach, by going beyond the limits of private international law. The approach has been, by necessity, an *exploratory* one: what would be other potential approaches when it comes to the treatment, in secular civil law, of personal statuses that are religious in nature? The RELIGARE teams have looked at the following three pathways: the incorporation into domestic (civil law) of religious rules, taking the example of Islamic family law and in particular the marriage contract; the development of alternative mechanisms of dispute resolution (religious arbitration) and finally, recourse to Community intervention (EU law) for certain types of family dispute.

The reason for exploring these pathways has been basically the following: over the years, the demographic profile of European communities of immigrant origin has undergone profound change. The presence of these groups is no longer linked primarily to immigration, but now represents a permanent settlement in the country of habitual residence, that is, in Europe. In most cases, the people hold the nationality of the country of residence, while also retaining the nationality of their country of origin.¹³ These developments are changing the status

12 A recent work that explores such paths in one context in particular (the British context): R. Grillo, *Muslim Families, Politics and the Law. A Legal Industry in Multicultural Britain*, Farnham: Ashgate 2015.

13 For two classical studies of the legal principles regulating multiple citizenship in private international law, see: M. Verwilghen, 'Conflicts de nationalités. Plurinationalité et apatridie', *RCADI*, Vol. 277, 1999-II. For an analysis of multiple nationality among persons from Islamic

quo: matters of personal status become, in such cases, first and foremost matters governed by domestic law. No account is taken of religion, unless some form of incorporation of religious law(s) in the domestic secular legal order is allowed. Some European countries, for example, grant recognition to religious marriages, yet one other possible path are (secular) contractual arrangements under civil law which accommodate religious requisites.

Certainly, the debate is of a sensitive nature, in particular when it comes to pathways that raise the prospect of calling into question certain historical developments such as the monopoly of secular State law in family affairs. The first pathway the RELIGARE project suggests to further explore is the use of contracts to govern relations between spouses, a practice which seems reconcilable with the requirements of both religious (in particular, Islam) and civil law. The second pathway is to permit that religious minorities to a certain extent can handle their disputes in the realm of family law before bodies of their own choice (alternative dispute settlement bodies) and in their own way. Yet, under condition that they are very carefully elaborated and create neither new discriminations nor unjustified privileges to some groups only, these alternative pathways may offer prospects to individuals who, on the one hand, have become full-fledged citizens of their country of residence and are thus bound by its legal system, while, on the other hand, placing that system alongside religious norms of foreign origin that defy its capacity to integrate them.

The third pathway, which calls for Community (EU law) action, is connected to the diverse treatment which religious personal statuses receive in different national private international law systems of the Member States. The research indeed reveals important differences in the way traditions such as arranged marriages, polygamy, or dissolution of the marriage through repudiation are treated in the national legal orders of the Member States. Cultural traditions of Member States themselves play an important role here, the guiding principles to approach religious family laws vary. Institutions or traditions that go against individual autonomy and gender equality are in most cases refused any form of recognition, in other cases mitigating circumstances permit to find a compromise between respect for religious or cultural differences on the one hand and human rights on the other. Yet, these diverse approaches towards these issues are a challenge from the point of view of EU law, since in practice they may form a hindrance to the free movement of people within the Community. Obstacle(s) can only be acceptable if they are justified, proportionate and if they are applied in a non-discriminatory way. It is, however, questionable whether, in practice, this is always the case. It would therefore help if the Community dealt with these issues.

countries, see K. El Geddawy, *Relations entre systèmes confessionnel et laïque en droit international privé*, Paris: Dalloz (Bibliothèque de droit international privé) 1971.

For lack of space, I will not discuss here the way the RELIGARE project has been addressing conflicts regarding religion and its protection in the three other main fields investigated (access to the labour market and protection of freedom of religion in the workplace,¹⁴ access and the use of public space¹⁵ and State support religions and non-confessional groups¹⁶). Instead, I will briefly summarize what can be considered observations that emanate from the research and that apply to the four fields.

4 Three Main Conclusions

In general, the findings of the RELIGARE research project reveal an increasing sensitivity – throughout Europe – to religious identity claims, especially when expressed in the public space. In practice, it is mainly the historical majority religions in the ten countries under scrutiny that are being granted exceptions to the principle of State neutrality; in some cases, these exceptions are constitutionally guaranteed. They have for the most part developed over the course of the country's history. But the arrival of new groups and communities across Europe challenge certain forms of protection and make it to a certain extent necessary to adapt the legal systems in place in order to accommodate these new groups. A gradual familiarization with the reality of an ever-increasing religious and philosophical diversity in European societies will likely mean that, over time, the legal frameworks in place will be modified, thus offering more adequate responses in order to arrive at a sustainable solution and one that takes full cognizance of the plurality of religions and beliefs.

A closer look at the RELIGARE data allows for three main conclusions. The first conclusion raises a problem in practical terms. It has to do with the sharply divided nature of the case law on the protection of freedom of belief and conscience throughout Europe. This division is evident at all levels of jurisdiction and the observation applies to the vast majority of the European countries being studied here. The case law sometimes displays relatively improbable about-turns. A judgement that has received extensive commentary illustrates clearly the hesitation of the judicial authorities in the face of the question of the scope of protection that should be granted to religious freedom: this is the second judgement handed down by the European Court of Human Rights in Strasbourg, sitting as a Grand Chamber on 18 March 2011, in the case of *Lautsi and Others v. Italy*.¹⁷ In its second judgement, the Court states two things: on the one hand, it

14 K. Alidadi, M.-Cl. Foblets and J. Vrielink (eds.), *A Test of Faith? Religious Diversity and Accommodation in the European Workplace*, Farnham: Ashgate 2012.

15 S. Ferrari and S. Pastorelli (eds.), *Religion in Public Spaces. A European Perspective*, Farnham: Ashgate 2013; A. Ferrari and S. Pastorelli (eds.), *The Burqa Affair Across Europe. Between Public and Private Space*, Farnham: Ashgate 2013.

16 F. Messner (ed.), *Public Funding of Religions in Europe*, Farnham: Ashgate 2014.

17 ECtHR, Judgement of 18 March 2011, no. 30814/06, *Lautsi and Others v. Italy*. See among others D. McGoldrick, 'Religion in the European public square and in European public life – crucifixes in

raises the awareness of States of the question of the protection of this freedom, while on the other hand, it in a sense places in the hands of the same States the responsibility for determining the balance between the different freedoms at stake, thus taking account of the wide margin of appreciation which they enjoy. In sum, in the opinion of the Court, it is up to the States to regulate their relationships with religious groups in society. By so doing, the Court took a position that is very much in line with many of the previous decisions from Strasbourg relating to freedom of religion, which granted a wide margin of appreciation to the decision of the domestic authorities. This time, however, the decision caused surprise since it came soon after a previous decision in the same case that went in the completely opposite sense.¹⁸ By returning the ball to the signatories to the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, the Court implicitly reinforces the need and the relevance of the sort of research that RELIGARE seeks to conduct, in view of showing how religious pluralism is regulated, in very concrete terms, within the national and local legal orders.¹⁹

the classroom?', *Hum Rts L Rev*, September 2011, pp. 451-502; J. Weiler, 'Lautsi: Crucifix in the classroom redux', *EJIL Talk!*, <www.ejiltalk.org/lautsi-crucifix-in-the-classroom-redux/>; S. Mancini, 'The crucifix rage: supranational constitutionalism and counter-majoritarian difficulty', *EuConst* 6, 2010, pp. 6-27; C. Panara, 'Lautsi v. Italy: The display of religious symbols by the State', *Eur Pub L* 17, 2011, pp. 139-168; G. Andreescu and L. Andreescu, 'The European Court of Human Rights' Lautsi Decision: Context, contents, consequences', *J Stud Relig Ideol* 9, 2010, pp. 47-74; P. Annicchino, 'Winning the battle and losing the war: The Lautsi case and the holy alliance between American conservative evangelicals, the Russian Orthodox Church and the Vatican to reshape European identity', *Rel Hum Rts* (special issue), Vol. 6, 2011, no. 3, pp. 213-219; L. Zucca, 'A comment on Lautsi', *EJIL Talk!*, <www.ejiltalk.org/a-comment-on-lautsi/>.

18 On 3 November 2009, a chamber of the Second Section of the Court declared that there had been a violation of the European Convention on Human Rights and Article 2 of the first Protocol to the Convention, reasoning that among the plurality of meanings the crucifix might have, the religious meaning was predominant. The Chamber argued that the 'negative' freedom of religion was not limited to the absence of religious services or religious education: it extended to practices and symbols expressing, in particular or in general, a belief, a religion or atheism. It added that this 'negative right' deserved special protection if it was the State which expressed a belief and dissenters were placed in a situation from which they could not extract themselves if not by making disproportionate efforts and sacrifices. In the opinion of the Court, the use of crucifixes in public schools, be it in a Catholic country like Italy, is to be regarded as a restriction on the (negative) freedom of religion.

19 A key factor in this is, understandably, the differing relationships between the State and religious and non-confessional groups across Europe. The European Union, for example, has expressly recognized the competence of its Member States to have an established Church (See Declaration on the Status of Churches and Non-Confessional Organizations to the Final Act of the Treaty of Amsterdam, signed 2 October 1997; *Official Journal* C 340, 10/11 1997, P. 0133). The European Court of Human Rights (ECtHR) and the former European Commission of Human Rights have similarly held that the establishment of a State Church is not in itself a breach of the European Convention on Human Rights but the legal system of a State must include specific safeguards for the individual's freedom of religion. For an analysis of the legal competences of the EU in the sphere of religion and the management of relations between the State and religions, see among others: S. Carrera and J. Parkin, 'The place of religion in European Union law and policy: Competing

A second conclusion is in fact more of a question and has to do with the necessity of legislative intervention. Is such intervention necessary? 'After all', notices Paul Bramadat, 'an effective model of State governance must now, in addition to pursuing other supposedly secular objectives, seek to create the context in which members of ethnoreligious minority communities can negotiate identities from themselves in relation to the dominant national cultures. Such integration is easier said than done, and in each of the jurisdictions [...] quite distinct challenges emerge'.²⁰ The sociological data collected within the framework of the RELIGARE research project reveal two possible positions in this regard. Either one retains the existing legal frameworks and applies them as best one can or one argues in favour of a thoroughgoing overhaul. In the latter case, it remains to be determined what amendments are necessary. The observation suggested by the research done by the RELIGARE teams is that some of the legal frameworks in force are for that reason at least partly outdated, and where amendments are adopted, they are eclectic, haphazard and often received with mixed feelings by minority communities. The sociological data show, in this regard, a need for clearer and more explicit justification on the part of the authorities whenever an amendment is made to the existing legislation. If this is not done, new restrictions are likely to be perceived as discriminatory, in particular in the eyes of (new) religious minorities.²¹

A third conclusion relates to 'best practices'. In the RELIGARE final report (www.religareproject.eu), one can read a number of practices that may serve as illustration of such practices even if in light of the diversity of the contexts under study, the value of these practices is quite limited: each practice is inevitably linked to a particular context, which explains why it is not automatically transferable to other contexts. One such practice, for example, are 'reasonable accommodations'.²²

approaches and actors inside the European Commission', RELIGARE Working Paper, no. 1, September 2010 (<www.religareproject.eu>).

20 Bramadat and Koenig 2009, p. 6.

21 In the same sense, see already: B. Parekh, *A New Politics of Identity*, New York: Palgrave Macmillan 2008.

22 The notion of reasonable accommodation originates in North America and refers to the obligation on the part of employers to ensure that they do not discriminate indirectly against persons with physical handicaps. Except in cases where the obligation of accommodation may impose 'undue hardship' on the employer, the latter is required to make sure that a person with physical handicaps does not suffer indirect discrimination, be that in terms of access to a job or the provision of accommodations at the workplace or in the latter's organization. The converse is not usually derived from the doctrine of reasonable accommodation, namely, if a vulnerable person experiences 'undue hardship' due to his or her personal situation, this is not formally recognized as a situation that gives rise to a claim for protection of a fundamental right. A position that does not enjoy unanimous support but that nonetheless deserves to be examined is one that stipulates that what applies to persons with a physical handicap may, in some cases, be extrapolated to the situation of persons who demand protection for their freedom of religion. Our study of the case law shows that, as a rule, such situations are poorly understood. Certain restrictions are not justified in the eyes of persons belonging to religious minorities, who consider that they have not been properly listened to. In the surveys conducted by the RELIGARE teams, some members of

The concept refers to practices which, notably as regards access to the labour market (a European framework has been put in place on this matter), may help combat indirect discrimination on grounds of a person's beliefs and/or religious adherence. The RELIGARE final report put forward suggestions aimed at giving the technique of reasonable accommodation a more binding force. A more binding commitment on the part of Member States of the European Union than those currently in place would make it easier to combat more effectively – and thus more fairly – indirect discrimination linked to the religious or philosophical identity of persons who are or wish to be active in the labour market.

5 Which Way Ahead?

As mentioned above, the RELIGARE project consisted of research that was commissioned and has entirely been funded by the European Commission. However, the subject of the research – the management of religious and philosophical diversity within contemporary European societies – does not fall within the competence of the European Union. It may therefore appear as a paradox that the RELIGARE project, funded entirely by an EU research grant, has been assessing matters that ultimately fall under the scope of Member States' policies. There is indeed no EU policy on religion, nor is there an express legal competence in the Treaties on the Union to address religion and religious affairs.²³ The Member States continue to develop their own policies in the area of management of religious pluralism; countries have developed their own individual policies without an explicit transfer of power(s) to the European level. They are of course bound by the provisions of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms and more recently also by the principles enshrined in the European Charter,²⁴ but they maintain a considerable margin of appreciation as regards their implementation, as was confirmed in the second Lautsi judgement. Evidence from each of the countries surveyed indicates that national and local traditions greatly vary.²⁵ As a consequence, the recommendations that came out

these communities speak of true suffering, even though they consider that they are full citizens and thus entitled to adequate legal protection. On the concept of 'reasonable accommodation' in the realm of religious freedom, see among others: J.-Fr. Gaudreault-DesBiens (ed.), *Le droit, la religion et le 'Raisnable'*, Montréal: Thémis 2009.

23 See in particular: Carrera and Parkin 2010, p. 5.

24 Moreover, since the Treaty of Amsterdam, a set of harmonized European legislative instruments and common policies have emerged, having implications – directly or indirectly – for religion and religious affairs in different framings and institutional configurations, including those of the European Commission. "This has resulted in an evolving range of normative approaches around which some of the internal policies of the EU have engaged directly or indirectly with "the religious dimension", is C. Carrera and J. Parkin's conclusion (Cf. *supra* note 20). Religion appears to be relevant with regard to, among others, EU policy and non-discrimination, social inclusion and protection, and last but not least also education.

25 On some of the harmful consequences (for minorities in particular) of the divergences among national policies: K. Henrard, *The Ambiguous Relationship between Religious Minorities and Fundamental (Minority) Rights*, The Hague: Eleven International Publishers 2011.

of the RELIGARE project to a large extent primarily address to the Member States. Moreover, questions relating to religious freedom and its protection are highly sensitive, politically red-hot issues. For some, the status quo is very convenient; it suits the interests of the traditional religions. They do not necessarily feel a need to innovate. For others, on the other hand, one would need to go much further in the practice of State neutrality. An illustration of this latter position, strictly linked to the French context, is the opinion issued in early September 2011 by the 'Haut Conseil à l'Intégration' in France, which calls for a radicalization of the concept of neutrality in the workplace.²⁶ Still others focus on the existing anachronisms, proposing for instance that one should also revise the calendar of statutory holidays that in most European countries is (still) a Christian calendar, or should rid the public space of religious symbols.

In the longer run, researches of the type of the RELIGARE project may – directly or indirectly – contribute to improving the way freedom of belief and conviction is handled in European countries; however, this outcome depends to a large extent on the willingness/readiness of national and local decision-makers to translate into policy decisions some of the recommendations, which the RELIGARE project advance, and to incorporate into the national/local legal order a solution or practice that was brought to light through the research. Evidently, there is no fully satisfactory response to all the issues that arise around the matters that were investigated by the project. Nonetheless, research projects like this one may offer valuable means for achieving a pluralism that can benefit European societies as a whole. It strives at doing so in two ways: first, by offering a careful collection of basic comparative data drawn from the legislative policies and the relevant case law of the States involved and second, by providing a selection of significant testimonies on contentious issues of religious pluralism.

26 *Expression religieuse et laïcité dans l'entreprise*, Haut Conseil à l'Intégration (<www.hci.gouv.fr>).

RECHTSPRAAKOVERZICHT 2013 - 2014

Susan Rutten*

Huwelijk

1. Raad van State 24 december 2013, ECLI:NL:RVS:2013:2611
Afwijzing verzoek tot wijziging huwelijksgegevens in GBA. Overgelegde Marokkaanse 'getuigenis voortzetting echtelijke relatie' is geen brondocument.
2. Raad van State 9 januari 2013, ECLI:NL:RVS:2013:BY8012
Verzoek om vergunning om in Nederland het huwelijk met een in Marokko wonende partner bij volmacht te voltrekken wordt afgewezen.
3. Centrale Raad van Beroep 23 november 2012, ECLI:NL:CRVB:2012:BY5000
Een tweede in Marokko rechtsgeldig gesloten polygame huwelijk is een huwelijk als bedoeld in de Anw. Zolang dit niet is nietig verklaard, is het huwelijk geldig, ook al wordt het in Nederland niet erkend.
4. Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 3 juni 2014, ECLI:NL:GHARL:2014:4920
Vragen aan het Internationaal Juridisch Instituut over de rechtsgeldigheid van een in de VS (Nevada) gesloten huwelijk tussen een Egyptische man en Nederlandse vrouw.
5. Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 3 april 2014, ECLI:NL:GHARL:2014:2742
Partijen worden in het kader van een echtscheidingsprocedure in de gelegenheid gesteld de rechtsgeldigheid van het in Marokko gesloten huwelijk aan te tonen, nu in de stukken verschillende namen van de echtgenote worden vermeld.
6. Gerechtshof Den Haag 4 juni 2013, ECLI:NL:GHDHA:2013:5254
Tijdelijk (mut'a) huwelijk volgens welk de man aan de vrouw € 7.000 verschuldigd is. Partijen hebben geen burgerlijk huwelijk beoogd. Overeenkomst is niet in strijd met wet of goede zeden.
7. Rechtbank Limburg 7 augustus 2014, ECLI:NL:RBLIM:2014:7123
Een in een islamitisch cultureel centrum in Nederland plaatsgevonden huwelijk, dat is bevestigd in een Libische huwelijksakte, is geen rechtsgeldig huwelijk.
8. Rechtbank Den Haag 19 mei 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:6215
Erkenning in Nederland van een in Brussel op het Egyptisch consulaat gesloten huwelijk tussen een Egyptische man en Egyptisch/Nederlands vrouw, welk huwelijk in België niet nietig is verklaard.
9. Rechtbank Den Haag 22 mei 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:CA2361
Afwijzing verzoek tot nietigverklaring van tweede in Egypte gesloten polygame huwelijk met toepassing van Egyptisch recht. Erkenning van het tweede huwelijk na ontbinding van het eerste huwelijk.

* Universitair hoofddocent Universiteit Maastricht.

10. Rechtbank Gelderland 2 mei 2013, ECLI:NL:RBGEL:2013:CA0321
Afwijzing verzoek van Afghaanse man om akte van huwelijksaangifte op te maken.
Man wordt verondersteld reeds te zijn gehuwd.
11. Rechtbank Den Haag 25 april 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ9367
Geen erkenning Indonesisch islamitisch huwelijk.

Echtscheiding en (neven)voorzieningen

12. Hoge Raad 3 oktober 2014, ECLI:NL:HR:2014:2874
Door de man bij de echtscheiding in Libanon betaalde uitgestelde bruidsgave (*mahr*) aan de vrouw is geen afkoopsom van periodieke uitkeringen en verstrekkingen die verschuldigd zijn op grond van een rechtstreeks uit het familierecht voortvloeiende verplichting.
13. Hoge Raad 12 september 2014, ECLI:NL:HR:2014:2663
Echtscheiding tussen Turkse man en Turks/Nederlandse vrouw van een huwelijk gesloten op het Turks consulaat in Rotterdam. In hoger beroep heeft het hof de 'overeenkomst van uitzet' gekwalificeerd als een kwestie van huwelijksvermogensrecht waarop Turks recht van toepassing is. In cassatie kan niet over uitleg buitenlands recht worden geklaagd.
14. Hoge Raad 20 december 2013, ECLI:NL:HR:2013:2142
Bij echtscheiding in Turkije overeengekomen, door man aan vrouw maandelijks te betalen, *bedragen* zijn opeisbaar. Geen belang bij cassatie.
15. Hoge Raad 21 juni 2013, ECLI:NL:HR:2013:103
Man verzet zich zonder succes tegen bij echtscheidingsconvenant overeengekomen alimentatie-afbetalingssom, omdat de vrouw een paar dagen na de scheiding in Suriname een islamitisch huwelijk is aangegaan. Cassatieberoep niet ontvankelijk.
16. Gerechtshof Amsterdam 22 juli 2014, ECLI:NL:GHAMS:2014:2946
Huwelijksvermogensregime wordt vanaf datum huwelijksluiting totdat man gewone verblijfplaats in Nederland kreeg, beheerst door Turks recht: regime van verwervingsdeelneming.
17. Gerechtshof 's-Hertogenbosch 15 juli 2014, ECLI:NL:GHSHE:2014:2181
Vasthouden aan een Marokkaanse beslissing waarin aanspraak van de vrouw op levensonderhoud van haar man wordt toegekend, terwijl het huwelijk in Nederland al door echtscheiding is ontbonden, levert geen misbruik van (proces)recht noch onrechtmatig handelen op.
18. Gerechtshof Den Haag 9 juli 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:2523
Huwelijksvermogensregime van Marokkaans/Belgische vrouw en Marokkaans/Nederlandse man wordt beheerst door Marokkaans recht.
19. Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 1 juli 2014, ECLI:NL:GHARL:2014:5242
Waardebepaling van onroerende zaken in Turkije in het kader van verdeling huwelijksgoederengemeenschap.
20. Gerechtshof Amsterdam 20 mei 2014, ECLI:NL:GHAMS:2014:2092
Bij de in verband met verzochte alimentatie te bepalen draagkracht van de man wordt aangesloten bij het woonlandbeginsel (kosten van levensonderhoud in Marokko zijn lager dan in Nederland).

21. Gerechtshof Den Haag 14 mei 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:2740
Echtscheidingsverzoek Marokkaans/Nederlandse partijen van het in Marokko gesloten huwelijk wordt met toepassing van Nederlands recht toegewezen.
22. Gerechtshof Amsterdam 6 mei 2014, ECLI:NL:GHAMS:2014:1643
Huwelijksvermogensrecht tussen gescheiden echtelieden wordt beheerst door Marokkaans recht. Nederlandse aansprakelijkheidsregels Boek 1 BW voor openstaande schuld zijn niet van toepassing.
23. Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 6 maart 2014, ECLI:NL:GHARL:2014:1802
Echtscheidingsverzoek Iraakse partijen wordt met toepassing van Nederlands recht toegewezen.
24. Gerechtshof Den Haag 26 februari 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:486
Huwelijksvermogensregime Iraanse partijen wordt beheerst door Iraans recht. Geen wijziging toepasselijk recht gezien rechtsgeldige Iraanse huwelijkse voorwaarden. Kwalificatie bruidsgave als rechtsfiguur *sui generis*. Bruidsgave te beoordelen naar Iraans recht als recht waarnaar het huwelijk is gesloten. Toewijzing vordering tot betaling bruidsgave.
25. Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 25 februari 2014, ECLI:NL:GHARL:2014:1461
Huwelijksvermogensregime bij echtscheiding van Turkse vrouw en Turks/Nederlandse man wordt beheerst door Turks recht. De tijdens de bruiloft door gasten aan de vrouw gegeven gouden sieraden en gouden munten komen aan beide partijen voor de helft toe.
26. Gerechtshof Amsterdam 11 februari 2014, ECLI:NL:GHAMS:2014:574
Bij het bepalen van draagkracht ten behoeve van te betalen verhaalsbijdrage aan de gemeente wordt aangesloten bij het woonlandbeginsel (kosten van levensonderhoud in Marokko zijn lager dan in Nederland).
27. Gerechtshof Amsterdam 4 februari 2014, ECLI:NL:GHAMS:2014:3339
Verdeling naar Marokkaans huwelijksvermogensrecht. Hof acht met toepassing van artikel 49 Marokkaanse familiewet een vergoeding voor de vrouw van 30% van de waarde van de grond en de woning redelijk.
28. Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 24 december 2013, ECLI:NL:GHARL:2013:9906
Kwalificatie van bij huwelijk in Iran naar Iraans recht overeengekomen bruidsgave als rechtsfiguur *sui generis*. Toewijzing vordering tot betaling bruidsgave, zij het te matigen gelet op ontvangen partneralimentatie en het feit dat vrouw in Nederland een zelfstandige positie kan bekleden.
29. Gerechtshof Den Haag 13 november 2013, ECLI:NL:GHDHA:2013:4376
Huwelijksvermogensrecht partijen te beoordelen naar Marokkaans recht, art. 49. Geen gemeenschappelijk vermogen; niet gebleken van (afwijkende) akte van verdeling noch, wegens ontbreken van gegevens, mogelijkheid om vermogensaanwas vast te stellen.
30. Gerechtshof Amsterdam 1 oktober 2013, ECLI:NL:GHAMS:2013:3174
Echtscheiding met toepassing van Nederlands recht tussen Pakistaanse man en vrouw over wier nationaliteit verschil van mening bestaat.
31. Gerechtshof Amsterdam 1 oktober 2013, ECLI:NL:GHAMS:2013:3940
Man heeft belang bij een verklaring voor recht omtrent zijn draagkracht teneinde zijn door de Marokkaanse rechter opgelegde onderhoudsbijdrage, en de executie daarvan in Marokko, aan te vechten.

32. *Gerechtshof Den Haag 3 juli 2013, ECLI:NL:GHDHA:2013:2380*
Kinderalimentatie wordt bepaald met toepassing van het recht van de Verenigde Arabische Emiraten.
33. *Gerechtshof Amsterdam 2 juli 2013, ECLI:NL:GHAMS:2013:2311*
Erkenning Marokkaanse gerechtelijke echtscheiding. Behoorlijke rechtspleging. Wijze van oproepen vrouw.
34. *Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 4 april 2013, ECLI:NL:GHARL:2013:4609*
Toepassing Turks huwelijksvermogensrecht bij echtscheiding.
35. *Gerechtshof Amsterdam 11 december 2012, ECLI:NL:GHAMS:2012:4171*
Huwelijksvermogensrecht tussen Marokkaanse partijen wordt beoordeeld naar Marokkaans recht. Algehele vermogensscheiding. Niet gebleken van andere afspraken en vermogensaanwas is onvoldoende aangetoond.
36. *Gerechtshof Den Haag 12 september 2012, LJN:BY3198*
Veroordeling van man door Marokkaanse rechter tot betaling aan vrouw van eenmalige gift, vergoeding huurkosten en maandelijks levensonderhoud vrouw tot datum echtscheiding: geen samenloop met partneralimentatie naar Nederlands recht, welke pas aanvangt met datum echtscheiding.
37. *Gerechtshof Amsterdam 4 september 2012, ECLI:NL:GHAMS:2012:BY1481*
Huwelijksvermogensrecht tussen Marokkaanse partijen wordt vanaf huwelijksluiting beheerst door Marokkaans recht (volledige scheiding), en vanaf vestiging van de vrouw in Nederland door Nederlands recht.
38. *Rechtbank Gelderland 10 november 2014, ECLI:NL:RBGEL:2014:8200*
Echtscheiding tussen Marokkaanse partijen en toewijzing vordering tot betaling van het restant van de overeengekomen bruidsgave.
39. *Rechtbank Den Haag 21 oktober 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:14191*
Bevel aan de man om medewerking te verlenen aan de ontbinding van het in Libanon gesloten huwelijk. Ontbinding naar shi'itisch recht via religieuze Libanese autoriteiten.
40. *Rechtbank Limburg 17 september 2014, ECLI:NL:RBLIM:2014:10321*
Huwelijksvermogensregime van partijen wordt beheerst door Tunesisch recht. Na 10 jaar gezamenlijk verblijf in Nederland gaat Nederlands recht gelden.
41. *Rechtbank Overijssel 21 mei 2014, ECLI:NL:RBOVE:2014:2668*
Erkenning Pakistaans (islamitisch) huwelijk met vrouw die ten tijde van huwelijksluiting minderjarig was. Geen erkenning gestelde verstoting. Echtscheiding met toepassing van Nederlands recht.
42. *Rechtbank Amsterdam (voorzieningenrechter) 2 april 2014, ECLI:NL:RBAMS:2014:1644*
Afwijzing vordering tot medewerking aan islamitische talaq ter beëindiging van het in Nederland gesloten islamitische huwelijk tussen Pakistaans/Nederlandse partijen. Echtscheiding van het burgerlijk huwelijk heeft eerder al plaatsgevonden,
43. *Rechtbank Rotterdam 19 maart 2014, ECLI:NL:RBROT:2014:4554*
Toepassing van Turks huwelijksvermogensrecht in echtscheiding tussen in Turkije getrouwde Turkse man en Turks/Nederlandse vrouw.
44. *Rechtbank Overijssel 24 december 2013, ECLI:NL:RBOVE:2013:4269*
Na echtscheiding in Nederland wordt de man veroordeeld om zijn medewerking te verlenen aan de echtscheiding in Iran via de Iraanse ambassade op straffe van een dwangsom.

45. Rechtbank Gelderland 11 december 2013, ECLI:NL:RBGEL:2013:6490
Toepassing van Turks huwelijksvermogensrecht ten aanzien van in 1990 getrouwde partijen met Turkse nationaliteit.
46. Rechtbank Amsterdam 9 oktober 2013, ECLI:NL:RBAMS:2013:7679
Erkenning Marokkaanse gerechtelijke echtscheiding. Behoorlijke rechtspleging. Wijze van oproepen vrouw.
47. Rechtbank Zeeland-West-Brabant 27 juni 2013, ECLI:NL:RBZWB:2013:6084
Echtscheiding van vermoedelijk Somalische partijen die in Somalië islamitisch huwelijk hebben gesloten, met toepassing van Nederlands recht nu voor de vrouw een werkelijke maatschappelijke band met Somalië ontbreekt. Het huwelijksvermogensregime wordt beheerst door Somalisch recht: geen wettelijke gemeenschap van goederen. Verdeling goederen door partijen.
48. Rechtbank Noord-Holland 26 maart 2013, ECLI:NL:RBNHO:2013:6865
Bij het vaststellen van kinderalimentatie wordt aansluiting gezocht bij het woonland-beginsel (kosten levensonderhoud zijn in Marokko lager dan in Nederland).
49. Rechtbank Den Haag 7 maart 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ5084
Geen erkenning van in 1997 in Marokko tot stand gebrachte verstoting.
50. Rechtbank Limburg 16 januari 2013, LJN:BY8829
Verdeling naar Marokkaans huwelijksvermogensrecht; rechtbank acht met toepassing van artikel 49 Marokkaanse familiewet een verdeling op basis van 50/50 redelijk. Bij vonnis van 31 juli 2013 (ECLI:NL:RBLIM:2013:8261) bepaalt de rechter de waarde van het in Marokko gelegen onroerend goed.
51. Rechtbank Den Haag 20 februari 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BV6671
Geen erkenning van Marokkaanse verstoting.

Gezag, omgang en maatregelen met betrekking tot kinderen

52. Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 9 oktober 2014, ECLI:NL:GHARL:2014:7794
Nederlandse rechter bevoegd om kinderbeschermingsmaatregel te treffen over vier kinderen die met de moeder naar Marokko zijn vertrokken. Ondertoezichtstelling.
53. Gerechtshof Den Haag 29 juli 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:2566
Verlening machtiging tot plaatsing 16-jarig meisje in instelling voor gesloten jeugdzorg wegens vrees voor vertrek naar Syrië. Vlak voor het beoogde vertrek is het meisje in Nederland op islamitische wijze gehuwd.
54. Gerechtshof Den Haag 16 april 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:1972
Gerechtshof onbevoegd ten aanzien van verzoek moeder om vervangende toestemming voor afgifte paspoort voor minderjarige in Marokko wonende kinderen.
55. Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 20 maart 2014, ECLI:NL:GHARL:2014:2295
Ontzegging omgang Pakistaans/Nederlandse vader vanwege reële vrees voor eerge-relateerd geweld en dat vader het kind zal meenemen naar Pakistan.
56. Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 11 februari 2014, ECLI:NL:GHARL:2014:900
Onbevoegdheid Nederlandse rechter ten aanzien van verzoek moeder om eenhoofdige gezag over kinderen die in 2005 zonder haar toestemming door de vader zijn meegenomen naar Syrië. Gewone verblijfplaats kinderen: Syrië.

57. *Gerechtshof 's-Hertogenbosch 9 januari 2014, ECLI:NL:GHSHE:2014:14*
Toewijzing eenhoofdig gezag aan moeder, omdat dit de kans op succesvolle omgang tussen vader en zoon bevordert, aangezien moeder hierdoor niet langer te vreezen heeft dat vader kind zal meenemen naar Tunesië.
58. *Gerechtshof Amsterdam 12 november 2013, ECLI:NL:GHAMS:2013:4002*
Geen omgang tussen dochter en Marokkaanse vader die zusje naar onbekende plaats in Marokko heeft gebracht. Kwetsbaarheid en bezwaren minderjarige.
59. *Gerechtshof 's-Hertogenbosch 12 september 2013, ECLI:NL:GHSHE:2013:4580*
Toewijzing eenhoofdig gezag aan moeder. Angst, waaronder vrees voor meenemen kinderen door vader naar Libanon.
60. *Gerechtshof Amsterdam 10 september 2013, ECLI:NL:GHAMS:2013:2829*
Toewijzing eenhoofdig gezag aan vader. Moeder verblijft in Afghanistan of Pakistan.
61. *Gerechtshof Den Haag 27 augustus 2013, ECLI:NL:GHDHA:2013:3352*
Hoger beroep tegen kort geding vonnis. Omgang dient, bij wijze van ordemaatregel, plaats te vinden in de moskee.
62. *Gerechtshof Amsterdam 27 juni 2013, ECLI:NL:GHAMS:2013:2436*
Invulling zorgregeling rekening houdend met Ramadan en viering Suikerfeest.
63. *Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 10 januari 2013, ECLI:NL:GHARL:2013:BZ1919*
Hof bepaalt dat het kind de Rooms-Katholieke school in de woonplaats van de moeder zal bezoeken en niet de door de vader gewenste islamitische school.
64. *Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 5 december 2012, ECLI:NL:GHARL:2013:9323*
Afwijzing verzoek moeder tot vervangende toestemming afgifte paspoort voor minderjarig kind voor reis naar Marokko.
65. *Rechtbank Noord Nederland 19 december 2014, ECLI:NL:RBNNE:2014:4695*
Bevoegdheid Nederlandse rechter tot het treffen van een gezagsmaatregel over 17-jarig in Nederland wonend kind, maar ook over kinderen die door de moeder (tijdelijk) naar Marokko zijn gebracht.
66. *Rechtbank Amsterdam 17 december 2014, ECLI:NL:RBAMS:2014:8540*
Rechtbank verleent aan de moeder vervangende toestemming ten behoeve van verkrijging van een paspoort voor minderjarig kind met een beperking van de territoriale geldigheid tot binnen Europa, in verband met een niet heel onwaarschijnlijk scenario dat kind wordt meegenomen naar Irak.
67. *Rechtbank Den Haag 19 september 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:11775*
Voorziening in voorlopige voogdij over minderjarige jongen van Iraanse ouders die hem niet langer als hun zoon erkennen vanwege het in Iran circuleren van een geheime opname van een seksuele ontmoeting tussen hun zoon en zijn vriend.
68. *Rechtbank Midden-Nederland 15 september 2014, ECLI:NL:RBMNE:2014:4180*
Vrees voor afreizen naar Syrië. Intrekking voorlopige ondertoezichtstelling en crisismachtiging uithuisplaatsing, nu onvoldoende duidelijk is dat de veiligheid van de kinderen in het geding is.
69. *Rechtbank Den Haag 8 september 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:11272*
Voorlopige ondertoezichtstelling minderjarige en nader onderzoek. Raad voor de Kinderbescherming heeft zorgen over radicaal islamitische denkbeelden ouders, afreizen naar Marokko met mogelijke doorreis naar Syrië. Afwijzing verzoek machtiging tot uithuisplaatsing.

70. Rechtbank Midden-Nederland 29 augustus 2014, ECLI:NL:RBMNE:2014:3986
Voorlopige ondertoezichtstelling en machtiging uithuisplaatsing kind wegens vrees voor vertrek ouders/gezin naar Syrië en vestiging in het kalifaat van IS.
71. Rechtbank Den Haag 12 augustus 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:10158
Bevel aan Pakistaans/Nederlandse moeder tot teruggeleiding van kind naar het Verenigd Koninkrijk, waar de Pakistaanse vader nog woont. Er is onvoldoende onderbouwd dat sprake is van een reële dreiging dat bij terugkeer is te vrezen voor eerwraak, omdat de vrouw de echtelijke woning heeft verlaten.
72. Rechtbank Overijssel 29 juli 2014, ECLI:NL:RBOVE:2014:4689
Afwijzing verzoek moeder te bevelen tot afgifte paspoort kinderen aan vader om met kinderen Turkije te bezoeken. Vrees dat kinderen niet terugkeren. Mede gelet op eerdere uitlatingen man, is terugkeer onvoldoende gewaarborgd.
73. Rechtbank Den Haag 2 mei 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:5511
Onbevoegdheid Nederlandse rechter om gezagsvoorziening te treffen over kind dat gewone verblijfplaats in Pakistan heeft. Wel bevoegdheid te voorzien in gezag over kind dat gewone verblijfplaats in Nederland heeft. Afwijzing verzoek moeder om eenhoofdig gezag, ondanks bestaan van zorg voor meenemen van kind naar Pakistan en zorg omtrent risico op eerge relateerd geweld.
74. Rechtbank Den Haag 11 april 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:4526
Afwijzing verzoek van moeder tot teruggeleiding van door de vader naar het Verenigd Koninkrijk en vervolgens naar Nederland meegenomen kind naar Soedan.
75. Rechtbank Den Haag 4 maart 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:2752
Rechtbank gelast op verzoek van moeder teruggeleiding van kinderen vanuit Libanon naar Nederland.
76. Rechtbank Den Haag 4 maart 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:2725
Nederlandse rechter niet bevoegd zich uit te laten op verzoek tot teruggeleiding van kinderen vanuit Turkije naar Nederland.
77. Rechtbank Den Haag 11 februari 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:3537
Na echtscheiding vertrekt moeder (*hadhana*) met kinderen vanuit Marokko naar Nederland. Gelet op artikel 179 Marokkaanse familiewet gaat rechtbank ervan uit dat moeder hiervoor toestemming van vader (*wilaya*) nodig had. Verzoek vader tot teruggeleiding kinderen naar Marokko wordt afgewezen.
78. Rechtbank Amsterdam 23 januari 2014, ECLI:NL:RBAMS:2014:565
Ondertoezichtstelling en voorlopige machtiging gesloten jeugdzorg vanwege steeds verdergaand radicaliserend gedrag en aanwijzingen dat de minderjarige voornemens is te vertrekken naar Syrië, om daar te strijden bij een jihadistische groepering.
79. Rechtbank Amsterdam 18 december 2013, ECLI:NL:RBAMS:2013:9530
Ondertoezichtstelling Marokkaanse minderjarige, omdat aannemelijk is dat dreigende uitzetting naar Marokko ernstige schade van psychische of lichamelijke aard ten gevolge zal hebben.
80. Rechtbank Amsterdam 2 oktober 2013, ECLI:NL:RBAMS:2013:7676
Ontheffing Pakistaanse ouders uit het gezag. Opvoeding en familie-eer. Ouders tonen geen inzicht in de problematiek die bij de minderjarige speelt.
81. Rechtbank Den Haag 30 september 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:12897
Bevel tot teruggeleiding van het kind naar de moeder in Turkije. Vader had kind zonder toestemming van moeder mee naar Nederland genomen.

82. *Rechtbank Den Haag 13 september 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:13504*
Verlenging machtiging uithuisplaatsing van moslimjongen in christelijk pleeggezin.
83. *Rechtbank Gelderland 2 september 2013, ECLI:NL:RBGEL:2013:4113*
Machtiging tot voorlopige plaatsing 16-jarige jongen in accommodatie gesloten jeugdzorg voor vier weken wegens dreigend vertrek naar Syrië om zich aan te sluiten bij Jihadstrijders (Rechtbank Gelderland 15 augustus 2013, ECLI:NL:RBGEL:2013:4112) wordt niet verlengd.
84. *Rechtbank Den Haag 7 juni 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:CA2639*
Afwijzing verzoek tot teruggeleiding naar Egypte van kinderen die zonder toestemming van de vader door de moeder meegenomen zijn naar Nederland, vanwege aanwezigheid van een weigeringsgrond.
85. *Rechtbank Den Haag 28 maart 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:15159*
Voorlopige ondertoezichtstelling en machtiging tot voorlopige plaatsing in gesloten jeugdzorg wegens zorg voor vertrek naar Syrië.
86. *Rechtbank Den Haag 24 januari 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BY9889*
Afwijzing verzoek tot teruggeleiding naar Afghanistan/Pakistan van de kinderen die door de vader meegenomen zijn naar Nederland. Verweer van de moeder dat zij haar toestemming hiervoor onder dwang heeft gegeven en de taal niet machtig was, is onvoldoende onderbouwd. Haar toestemming wordt aangenomen.
87. *Rechtbank Den Haag 9 november 2012, EB 2013, afl. 2, 21*
Rechtbank onbevoegd ten aanzien van verzoek moeder om vervangende toestemming voor afgifte paspoort aan minderjarig in Marokko verblijvend kind.

Kafala

88. *Rechtbank Oost-Brabant 27 februari 2013, ECLI:NL:RBOBR:2013:BZ2677*
Erkenning van Marokkaanse kafala-beslissing, waarmee aan de man voogdij werd verleend.

Adoptie

89. *Gerechtshof's-Hertogenbosch 3 oktober 2013, ECLI:NL:GHSHE:2013:4474*
Toewijzing adoptieverzoek biologische Egyptische vader van Marokkaans/Frans kind dat was geboren uit een eerder huwelijk van de Marokkaanse moeder.

Afstamming

90. *Hoge Raad 22 november 2013, ECLI:NL:HR:2013:1402*
Geen afstamming van kind geboren uit een polygaam Marokkaans huwelijk dat niet wordt erkend.
91. *Raad van State 31 december 2014, ECLI:NL:RVS:2014:4783*
Afwijzing van beroep tegen het besluit tot plaatsing van een aantekening van onjuistheid bij de gemeentelijke registratie van een in Marokko polygaam gehuwde man als vader van de uit het tweede huwelijk geboren kinderen.

92. Raad van State 4 juni 2014, ECLI:NL:RVS:2014:1983
Gerede twijfels aan overgelegde Marokkaanse geboorteakte. Afstamming van het vele jaren na de huwelijksontbinding geboren kind wordt niet aangenomen.
93. Raad van State 2 april 2014, ECLI:NL:RVS:2014:1139
Geen erkenning van een in het Verenigd Koninkrijk tot stand gebrachte verstoting. Geen afstamming van het uit het dientengevolge ontstane polygame huwelijk geboren kind.
94. Gerechtshof Den Haag 1 oktober 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:4394
Afstamming wordt aangenomen van een uit een niet erkend, in Egypte gesloten, polygaam huwelijk geboren kind.
95. Gerechtshof Den Haag 18 juni 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:2677
Beoordeling afstamming naar Ghanees recht; vermelding als vader in geboorteakte is niet voldoende.
96. Gerechtshof Den Haag 11 juni 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:2732
Afwijzing verzoek om vervangende toestemming voor erkenning kind aangezien angst van de moeder voor ongeoorloofde overbrenging van het kind naar Jordanië niet van enige grond is ontbloot.
97. Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 1 mei 2014, ECLI:NL:GHARL:2014:3609
Afwijzing verzoek om vervangende toestemming tot erkenning van een uit tweede in Marokko gesloten polygame huwelijk geboren kind.
98. Gerechtshof Amsterdam 17 december 2013, ECLI:NL:GHAMS:2013:4638
Afwijzing beroep van de vrouw tegen kostenveroordeling DNA-onderzoek ter vaststelling van het vaderschap van Marokkaanse man.
99. Gerechtshof Den Haag 9 oktober 2013, ECLI:NL:GHDHA:2013:4616
Toewijzing verzoek ontkenning vaderschap van kind geboren uit Palestijnse ouders in Libanon.
100. Gerechtshof's-Hertogenbosch 25 april 2013, ECLI:NL:GHSHE:2013:BZ8650
Erkenning kinderen door Marokkaanse vader met toepassing van Nederlands recht.
101. Rechtbank Den Haag 9 oktober 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:12751
Erkenning van een door een gehuwde Nederlandse man in België gedane erkenning van een Marokkaans kind. Geen ruimte meer voor gerechtelijke vaststelling van vaderschap.
102. Rechtbank Den Haag 12 juni 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:7154
Erkenning Ghanese geboorteakte en mitsdien vaderschap; bezit Nederlandse nationaliteit kind.
103. Rechtbank Amsterdam 20 februari 2014, ECLI:NL:RBAMS:2014:706
Geen juridische afstamming voor kinderen geboren uit het tweede in Egypte gesloten polygame huwelijk.
104. Rechtbank Zeeland-West-Brabant 6 januari 2014, ECLI:NL:RBZWB:2014:771
Toewijzing verzoek gerechtelijke vaststelling vaderschap met toepassing van Nederlands recht. Zie voorts: naam.
105. Rechtbank Den Haag 31 oktober 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:17990
Vaderschap aangenomen van kind, geboren uit een Egyptisch huwelijk tussen Egyptisch/Nederlandse man en Egyptische vrouw. Eerder huwelijk is door echtscheiding ontbonden.

106. Rechtbank Noord-Holland 21 augustus 2013, ECLI:NL:RBNHO:2013:9803
Verlening vervangende toestemming tot erkenning kinderen van Turks/Nederlandse ouders.
107. Rechtbank Den Haag 7 juni 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:CA3170
Geen juridische afstamming: kinderen geboren uit het tweede in Pakistan gesloten polygame huwelijk.
108. Rechtbank Den Haag 2 mei 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ9593
Geen juridische afstamming: kinderen geboren uit het tweede in de Verenigde Arabische Emiraten gesloten polygame huwelijk.
109. Rechtbank Den Haag 7 maart 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ5084
Geen juridische afstamming: kinderen geboren uit een polygaam niet erkend huwelijk; geen erkenning van na de huwelijksluiting in Marokko plaatsgevonden verstoting van het eerdere huwelijk.
110. Rechtbank Zeeland-West-Brabant 27 februari 2013, ECLI:NL:RBZWB:2013:10317
Ontkenning vaderschap van een ten tijde van geboorte Marokkaanse vader wordt met toepassing van Nederlands recht toegewezen.
111. Rechtbank Den Haag 28 januari 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ2434
Ontkenning vaderschap naar Nederlands recht van kind geboren uit islamitisch in Somalië gesloten huwelijk.
112. Rechtbank Den Haag 28 september 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BX9403
Geen afstamming van kinderen uit een niet erkend polygaam huwelijk. Beroep hiertegen in cassatie wordt met toepassing van artikel 81 RO (i.e. zonder motivering) verworpen (Hoge Raad 22 november 2013, ECLI:NL:HR:2013:1402).

Naam

113. Raad van State 28 augustus 2013, ECLI:NL:RVS:2013:895
Registratie in GBA van Indonesische appellante naar Indonesisch recht, niet met namenreeks maar met voornaam en geslachtsnaam.
114. Raad van State 6 februari 2013, ECLI:NL:RVS:2013:BZ0712
Afwijzing verzoek tot *geslachtsnaamswijziging*. Niet aannemelijk is gemaakt dat islamitische naam inburgering in Nederland in de weg staat.
115. Gerechtshof 's-Hertogenbosch 11 september 2014, ECLI:NL:GHSHE:2014:3592
Dochter die alleen een uit Somalië afkomstige moeder heeft, is staatloos. Nu moeder geen geslachtsnaam heeft maar een *naamsketen*, kan kind naar Nederlands recht geen geslachtsnaam krijgen en heeft het alleen een voornaam.
116. Gerechtshof 's-Hertogenbosch 25 april 2013, ECLI:NL:GHSHE:2013:BZ8650
Erkenning kinderen door Marokkaanse vader. Geslachtsnaam kinderen te bepalen met toepassing van Nederlands recht. Terzijde stelling van Marokkaans recht.
117. Rechtbank Zeeland-West-Brabant 6 januari 2014, ECLI:NL:RBZWB:2014:771
Toewijzing verzoek gerechtelijke vaststelling vaderschap met toepassing van Nederlands recht. Toewijzing gezamenlijk gezag. Van beide ouders is nationaliteit onbekend; vermoedelijk Somalisch. Beide ouders hebben *naamsketen*. Toekenning van een voorlopige geslachtsnaam voor het kind.

118. Rechtbank Noord-Nederland 17 december 2013, ECLI:NL:RBNNE:2013:8084
Afwijzing verzoek van Marokkaans islamitische man tot wijziging voornaam in 'Die-naar van God', zijnde een ongepaste voornaam.
119. Rechtbank Den Haag 12 juni 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:6944
Adoptie van Iraans kind door gehuwde ouders met behoud van de eigen Iraanse geslachtsnaam van het kind.
120. Rechtbank Den Haag 22 oktober 2012, LJN:BY2388
Toewijzing verzoek tot voornaamswijziging van transseksueel. Eerste naam van de naar Egyptisch recht geldende namenreeks kan als voornaam worden beschouwd. Rechtbank gelast wijziging van deze voornaam.
121. Rechtbank Breda 16 oktober 2012, ECLI:NL:RBBRE:2012:BY8035
Kinderen geboren tijdens een in Somalië rechtsgeldig gesloten huwelijk krijgen namenreeks van de vader/echtgenoot. Gestelde verstoting in Nederland en opvolgend imamhuwelijk in Nederland maken dit niet anders.
122. Rechtbank Maastricht 11 september 2012, ECLI:NL:RBMAA:2012:BY2910
Voornaamswijziging Arabische naam van Nederlands/Turkse jongen, omdat hij last heeft te worden geassocieerd met Turks zijn en Islam.

Nationaliteit/Nederlanderschap

123. Hoge Raad 22 november 2013, ECLI:NL:HR:2013:1402
Geen Nederlanderschap voor kind geboren uit een polygaam huwelijk van een Marokkaans/Nederlandse man dat niet wordt erkend.
124. Raad van State 2 april 2014, ECLI:NL:RVS:2014:1139
Geen erkenning van een in het Verenigd Koninkrijk tot stand gebrachte verstoting. Geen afstamming van uit het dientengevolge ontstane polygame huwelijk geboren kind. Geen Nederlanderschap. Hoger beroep Rechtbank Den Haag 12 april 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ9565.
125. Raad van State 29 mei 2013, ECLI:NL:RVS:2013:CA1345
Intrekking Nederlanderschap vanwege verzwijging van een tweede (dus polygaam) in Marokko gesloten huwelijk. Gelet op de aanwezige Marokkaanse aktes van huwelijk en scheiding is niet ten onrechte de rechtsgeldigheid van dit huwelijk aangenomen.
126. Raad van State 30 januari 2013, ECLI:NL:RVS:2013:BY9949
Intrekking Nederlanderschap omdat bij naturalisatieverzoek en verlening Nederlanderschap polygame huwelijk was verzwegen. In Egypte uitgesproken verstoting van eerste echtgenote wordt niet erkend.
127. Raad van State 19 september 2012, ECLI:NL:RVS:2012:BX7705
Geen Nederlands paspoort voor kind dat is geboren uit een niet erkend in Marokko gesloten polygaam huwelijk.
128. Rechtbank Den Haag 12 juni 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:7154
Erkenning Ghanese geboortekte en mitsdien vaderschap; bezit Nederlandse nationaliteit kind.
129. Rechtbank Amsterdam 20 februari 2014, ECLI:NL:RBAMS:2014:706
Geen Nederlanderschap voor kinderen geboren uit het tweede in Egypte gesloten polygame huwelijk.

130. *Rechtbank Den Haag 31 oktober 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:17990*
Kind, geboren uit een Egyptisch huwelijk tussen Egyptisch/Nederlandse man en Egyptische vrouw, bezit Nederlandse nationaliteit. Eerder huwelijk is door echtscheiding ontbonden. Geen polygaam huwelijk.
131. *Rechtbank Den Haag 7 juni 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:CA3170*
Geen Nederlanderschap voor kinderen geboren uit het tweede in Pakistan gesloten polygame huwelijk.
132. *Rechtbank Den Haag 2 mei 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ9593*
Geen Nederlanderschap voor kinderen geboren uit het tweede in de Verenigde Arabische Emiraten gesloten polygame huwelijk.
133. *Rechtbank Den Haag 25 april 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ9367*
Geen erkenning Indonesisch islamitisch huwelijk. Uit dit huwelijk met Nederlandse man geboren kind bezit niet de Nederlandse nationaliteit, ook niet na later burgerlijk huwelijk en erkenning door de vader.
134. *Rechtbank Den Haag 12 april 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ9565*
Geen Nederlanderschap voor kind geboren uit niet erkend polygaam huwelijk. Huwelijksontbinding door Shariah Council in VK (verstoting) van eerdere huwelijk wordt niet erkend.
135. *Rechtbank Den Haag 7 maart 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ5084*
Geen Nederlanderschap voor kinderen geboren uit een niet erkend in Marokko gesloten polygaam huwelijk. Verstoting tweede echtgenote wordt niet erkend.
136. *Rechtbank Den Haag 28 september 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BX9403*
Kind uit een polygaam huwelijk ontleent geen Nederlanderschap aan de man. Geen afstamming van kinderen uit een niet erkend polygaam huwelijk. Beroep hiertegen in cassatie wordt met toepassing van artikel 81 RO verworpen (Hoge Raad 22 november 2013, ECLI:NL:HR:2013:1402).

Privaatrecht

137. *Europees Hof voor de Rechten van de Mens 13 november 2014, appl.nr. 5548/05 (Islam-Ittihad Vereniging tegen Azerbeidjan)*
Ontbinding van een Islamitische non-profit organisatie die is gericht op reparatie en onderhoud van verlaten moskeeën, organisatie van pelgrimstochten, bieden van hulp en steun aan wezen en ouderen, en publicatie van religieuze boeken, levert schending op van recht op verenigingsvrijheid. Wel of niet ontplooiën van religieuze activiteiten?
138. *Rechtbank Den Haag 15 oktober 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:12959*
Het verbod op het dragen van een sporthoofddoek tijdens de gymles, dat door de Commissie Gelijke Behandeling was aangemerkt als een verboden onderscheid, levert geen onrechtmatige daad op jegens de ouders van de leerling.
139. *Rechtbank Den Haag 21 maart 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:3471*
Veroordeling van Halalpolitie tot verwijdering van de website van excuusbrief van supermarkt voor ontbrekende halal-certificaten.
140. *Rechtbank Den Haag 7 augustus 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:10443*
Veroordeling ontslagen imam tot betalen schadevergoeding aan St. As Soenna-moskee voor het schenden van de goede naam van de Stichting door islamitische huwelijken te sluiten. Eerder: *Rechtbank Den Haag, team kanton, 20 maart 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BZ8153*.

141. Rechtbank Amsterdam 13 november 2013, ECLI:NL:RBAMS:2013:7390
De Telegraaf heeft onrechtmatig gehandeld door een opruiend artikel te plaatsen, waarin de suggestie wordt gewekt dat er op locatie van de fotostudio van eiser seksueel aanstootgevende handelingen worden verricht.

Publiekrecht

142. Raad van State 5 februari 2014, ECLI:NL:RVS:2014:328
Exploitant van een slachterij dient het houden van schapen in aanloop naar het islamitisch offerfeest, op een perceel in strijd met het bestemmingsplan, te beëindigen.
143. Raad van State 3 april 2013, ECLI:NL:RVS:2013:BZ7599
Bevel tot het gebruik van een moskee ten behoeve van de exploitatie van een winkel te staken, is terecht gegeven.
144. College van Beroep voor het Bedrijfsleven 22 juli 2014, ECLI:NL:CBB:2014:289
Weigering om ontheffing te verlenen aan een alawitische winkelier om op zondag open te zijn. In de alawitische godsdienst geldt geen vaste rustdag.
145. Raad van State 10 december 2014, ECLI:NL:RVS:2014:4477
Bezwaar tegen vestiging moskee volgens bestemmingsplan is ongegrond.
146. Rechtbank Den Haag 18 december 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:15733
Bezwaar tegen verleende bouwvergunning voor moskee is ongegrond.
147. Rechtbank Rotterdam 12 augustus 2014, ECLI:NL:RBROT:2014:6769
Afwijzing aanvraag uitbreiding opvangvoorziening in Pauluskerk, ondanks dat eiser heeft gesteld dat deze voor hem gelet op zijn islamitisch geloof, niet passend is (geen mogelijkheid Ramadan; voeding niet afgestemd op geloof).

Arbeidsrecht

148. Rechtbank Rotterdam, 24 januari 2014, ECVLI:NL:RBROT:2014:2368
Ontbinding arbeidsovereenkomst omdat islamitische werkneemster (pedagogisch medewerker) om religieuze gronden niet aan de op grond van infectiegevaar voorgeschreven kledingseisen van het ziekenhuis wil voldoen. Toekenning ontbindingsvergoeding.
149. Rechtbank Amsterdam 22 november 2013, ECLI:NL:RBAMS:2013:7747
Weigering Somalische werkneemster om in keuken bepaalde werkzaamheden te verrichten omdat deze niet halal zijn. Verlagen bijstandsuitkering vanwege niet meewerken aan re-integratievoorziening dient ongedaan te worden gemaakt.
150. Rechtbank Utrecht (sector kanton) 9 januari 2013, LJN:BY8858
Verzoek tot ontbinding arbeidsovereenkomst met islamitische jongerenwerker die weigert vrouwen een hand te geven wordt toegewezen.

Algemene Wet Gelijke Behandeling (AWGB)

151. College Rechten van de Mens 9 december 2014, Oordeelnr. 2014-152
Ziekenhuis maakt geen verboden onderscheid door te verbieden dat werknemers een eigen borstbedekkende hoofddoek over de werkkleding dragen.

152. College Rechten van de Mens 5 november 2014, Oordeelnr. 2014-133
Dienstverlener in chartale geldverwerking maakt geen verboden onderscheid door te eisen dat werknemers die religieuze hoofdbedekking dragen, herkenbaar en identificeerbaar zijn. Maakt wel verboden onderscheid door werknemers met religieuze hoofdbedekking te verbieden bij bepaalde machines te werken.
153. College Rechten van de Mens 16 oktober 2014, Oordeelnr. 2014-125
Chocolaterie maakt verboden onderscheid door een moslima wegens het dragen van een hoofddoek discriminatoir te bejegenen en door geen nieuwe arbeidsovereenkomst met haar aan te gaan.
154. College Rechten van de Mens 2 september 2014, Oordeelnr. 2014-108
Afwijzing stageplaats bij woningcorporatie wegens het dragen van een hoofddoek en abaya (wijdvallend gewaad) levert een verboden onderscheid op.
155. College Rechten van de Mens 12 augustus 2014, Oordeelnr. 2014-95
Afwijzing moslima voor stageplaats bij uitzendbureau, wegens het dragen van een hoofddoek, levert verboden onderscheid op.
156. College Rechten van de Mens 7 augustus 2014, Oordeelnr. 2014-93
Intrekken aanbod aan moslima voor een stageplaats aan de Montessorischool, omdat zij weigert mannen een hand te geven, levert geen verboden onderscheid op.
157. College Rechten van de Mens 5 augustus 2014, Oordeelnr. 2014-92
Kaasverpakkingsbedrijf maakt geen verboden onderscheid bij beëindiging van een arbeidsverhouding met een moslimman die vrouwen geen hand geeft.
158. College Rechten van de Mens 5 augustus 2014, Oordeelnr. 2014-91
Niet is gebleken dat is tekortgeschoten en uitzendbureau maakt geen verboden onderscheid door bescherming te onthouden aan een moslim man die weigert vrouwen de hand te geven en bij het kaasverpakkingsbedrijf wordt ontslagen.
159. College Rechten van de Mens 3 juni 2014, Oordeelnr. 2014-67
Uitzendbureau maakt geen verboden onderscheid bij het onthouden van bescherming aan moslimwerknemer die niet (steeds) in de gelegenheid werd gesteld om buiten de reguliere pauzetijd te bidden.
160. College Rechten van de Mens 3 juni 2014, Oordeelnr. 2014-66
Werkgever in steigerbouw maakt geen verboden onderscheid door de werkzaamheden met een moslimman te beëindigen, omdat deze buiten de reguliere pauzetijd wil bidden.
161. College Rechten van de Mens 23 mei 2014, Oordeelnr. 2014-65
Apotheker maakt verboden onderscheid door stageplaats te weigeren aan een vrouw vanwege het dragen van een hoofddoek.
162. College Rechten van de Mens 2 april 2014, Oordeelnr. 2014-39
Gemeente maakt verboden onderscheid bij de bejegening door een moslimman met baard niet aan te melden voor een re-integratietraject in de beveiligingssector.
163. College Rechten van de Mens 17 maart 2014, Oordeelnr. 2014-27
Karatevereniging maakt verboden onderscheid door een meisje niet toe te staan met (sport)hoofddoek te trainen.
164. College Rechten van de Mens 4 maart 2014, Oordeelnr. 2014-24
Gemeente maakt verboden onderscheid door vrouwen met hoofddoek en abaya (wijdvallend gewaad) af te wijzen als stagiaire.

165. College Rechten van de Mens 6 februari 2014, Oordeelnr. 2014-13
Uitzendbureau maakt verboden onderscheid door een moslimman vanwege de lengte van zijn baard niet voor te dragen voor de functie van productiemedewerker.
166. College Rechten van de Mens 17 december 2013, Oordeelnr. 2013-168
Kaasverpakkingsbedrijf maakt verboden onderscheid door beëindiging van de arbeidsverhouding met een man die vrouwen de hand niet geeft.
167. College Rechten van de Mens 17 december 2013, Oordeelnr. 2013-167
Uitzendbureau maakt verboden onderscheid door onvoldoende bescherming te bieden bij de beëindiging van een arbeidsverhouding met een man die vrouwen de hand niet geeft.
168. College Rechten van de Mens 16 december 2013, Oordeelnr. 2013-165
Ziekenhuis maakt geen verboden onderscheid jegens man die tijdens de Ramadan bij de spoedeisende hulp tijdens de nacht geen boterham krijgt.
169. College Rechten van de Mens 26 november 2013, Oordeelnr. 2013-151
Niet is gebleken dat beveiligingsbedrijf onderscheid maakt op grond van godsdienst door een man die vrouwen geen hand geeft niet meer als straatcoach op te roepen.
170. College Rechten van de Mens 1 oktober 2013, Oordeelnr. 2013-120, 121 en 122
Scholengemeenschap voor voortgezet onderwijs maakt verboden onderscheid door leerling niet toe te staan met (sport)hoofddoek te gymmen.
171. College Rechten van de Mens 29 juli 2013, Oordeelnr. 2013-101
Beveiligingsbedrijf maakt verboden onderscheid door als functie-eis te stellen dat tijdens het werk geen hoofddoek wordt gedragen.
172. College Rechten van de Mens 29 juli 2013, Oordeelnr. 2013-100
Uitzendbureau maakt verboden onderscheid door als functie-eis te stellen dat tijdens werk geen hoofddoek wordt gedragen.
173. College Rechten van de Mens 20 juni 2013, Oordeelnr. 2013-71
Gemeente maakt verboden onderscheid bij het beëindigen van dienstbetrekking met islamitische man die de hand van vrouwen niet schudt.
174. College Rechten van de Mens 28 mei 2013, Oordeelnr. 2013-64
Vertaalbureau maakt verboden onderscheid door moslima vanwege het dragen van een hoofddoek af te wijzen voor de functie van medewerker marketing en communicatie.
175. College Rechten van de Mens 16 mei 2013, Oordeelnr. 2013-62
Sportcentrum maakt verboden onderscheid door moslima af te wijzen voor stageplaats vanwege het dragen van een hoofddoek.
176. College Rechten van de Mens 26 april 2013, Oordeelnr. 2013-54
Niet is gebleken van een verboden onderscheid bij het inzetten voor werkzaamheden in promotiebedrijf jegens moslima met hoofddoek.
177. College Rechten van de Mens 25 april 2013, Oordeelnr. 2013-53
Elektronicawarenhuis maakt verboden onderscheid door bezwaar te maken tegen het dragen van een hoofddoek door een medewerkster.
178. College Rechten van de Mens 4 april 2013, Oordeelnr. 2013-44
Winkel in babyartikelen en positiekleding maakt verboden onderscheid door moslima vanwege het dragen van een hoofddoek af te wijzen voor de functie van hulpkracht.

179. College Rechten van de Mens 12 maart 2013, Oordeelnr. 2013-28
Bureau Gerechtsdeurwaarders maakt verboden onderscheid jegens islamitische werknemster door in de arbeidsvoorwaarden het dragen van hoofdbedekking te verbieden.
180. College Rechten van de Mens 18 februari 2013, Oordeelnr. 2013-17
Stichting katholiek en protestants-christelijk onderwijs maakt geen verboden onderwijs door te gebieden dat kleding niet expliciet naar andere godsdiensten mag verwijzen en door *gezichtsbedekkende kleding* te verbieden; maakt wel verboden onderscheid door bij gymles alle vormen van hoofdbedekking te verbieden.

Vreemdelingen en Asiel

181. Raad van State 15 juli 2014, ECLI:NL:RVS:2014:2796
Met het vervallen van een passage in de Vreemdelingen-circulaire is geen inhoudelijke wijziging beoogd: in geval van *polygamie* kan slechts aan één echtgenote en de uit haar geboren kinderen verblijf worden verleend.
182. Raad van State 11 december 2013, ECLI:NL:RVS:2013:2453
Voor het maken van onderscheid in het vreemdelingenrecht tussen kinderen uit een *polygaam* huwelijk bestaat een objectieve en redelijke rechtvaardiging.
183. Raad Van State 25 februari 2013, ECLI:NL:RVS:2013:BZ2797
Intrekking verblijfsvergunning vanwege verzwijging tweede (dus *polygame*) huwelijk in Marokko. Beroep hiertegen gegrond wegens motiveringsgebrek.
184. Rechtbank Den Haag 2 januari 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:487
Beleid ten aanzien van verblijfsvergunning regulier voor kinderen uit *polygame* relaties niet vanzelf ook van toepassing bij nareis.
185. Verblijfsaanvraag asiel vanwege o.m. vrees voor *besnijdenis/genitale verminking*:
– Raad van State 28 november 2014, ECLI:NL:RVS:2014:4397 (Somalië)
– Rechtbank Den Haag 11 november 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:15095 (Sierra Leone)
– Rechtbank Den Haag 19 september 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:16335 (Mauritanië)
– Rechtbank Den Haag 9 september 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:16624 (Mauritanië)
– Rechtbank Den Haag 15 januari 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:BY9017 (Nigeria)
186. Verblijfsaanvraag asiel vanwege o.m. vrees voor *eerwraak/uitrouwlijking*:
– Raad van State 10 januari 2014, ECLI:NL:RVS:2014:44 (Afghanistan)
– Raad van State 15 oktober 2013, ECLI:NL:RVS:2013:1618 (Afghanistan)
– Rechtbank Den Haag 7 november 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:13667 (Jemen)
– Rechtbank Den Haag 10 december 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:16907 (Pakistan)
187. Verblijfsaanvraag asiel vanwege o.m. vrees voor *bloedwraak*:
– Gerechtshof Den Haag 25 november 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:3750 (Albanië)
– Rechtbank Den Haag 15 oktober 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:15993 (Albanië)
– Rechtbank Den Haag 22 november 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:15893 (Albanië)
188. Verblijfsaanvraag asiel vanwege o.m. *geloofsafval* (Islam):
– Rechtbank Den Haag 24 december 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:16441 (Afghanistan)
– Rechtbank Den Haag 19 december 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:16320 (Afghanistan)

- Rechtbank Den Haag 18 december 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:15688 (Afghanistan)
 - Rechtbank Den Haag 16 juli 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:8862 (Iran)
 - Rechtbank Den Haag 24 december 2013, ECLI:NL:RBDHA:2013:19636 (Afghanistan)
189. Verblijfsaanvraag asiel vanwege o.m. strijd Islamitische Staat:
- Rechtbank Den Haag 15 augustus 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:10155 (Syrië/Irak)
190. Verblijfsaanvraag asiel vanwege o.m. homoseksualiteit:
- Rechtbank Den Haag 21 oktober 2014, ECVLI:NL:RBDHA:2014:13048 (Guinee)

Sociale voorzieningen

191. Centrale Raad van Beroep 27 november 2014, ECLI:NL:CRVB:2014:3999
In Turkse huwelijksovereenkomst opgenomen voorwaarde dat man als huwelijkscadeau de woning aan zijn echtgenote schenkt op voorwaarde dat de vrouw hem tot overlijden zal verzorgen en inkomsten uit huur zal overhandigen. Eigendom van de vrouw. Intrekking bijstandsuitkering.
192. Centrale Raad van Beroep 8 januari 2014, ECLI:NL:CRVB:2014:7
Verzoek van tweede echtgenote uit een polygaam (Marokkaans) huwelijk om ouderdomspensioen na het overlijden van de eerste echtgenote is terecht afgewezen.
193. Centrale Raad van Beroep, 15 oktober 2013, ECLI:NL:CRVB:2013:2043
Moskeebezoek is geen reden die een weigering medewerking te verlenen aan huisbezoek door gemeente rechtvaardigt. Intrekking bijstand.
194. Centrale Raad van Beroep 23 november 2012, ECLI:NL:CRVB:2012:BY5000
Terechte beëindiging nabestaandenuitkering na overlijden eerste echtgenote, omdat man ten tijde van dit overlijden gehuwd was met een tweede echtgenote in Marokko. Dat dit tweede in Marokko rechtsgeldig gesloten polygame huwelijk in Nederland niet wordt erkend, is niet relevant.
195. Rechtbank Amsterdam 22 november 2013, ECLI:NL:RBAMS:2013:7747
Ten onrechte is bijstandsuitkering verlaagd. Werkgever had onvoldoende rekening gehouden met de taken die islamitische werkneemster op grond van haar persoonlijke geloofsbeleving niet wilde verrichten. Geen verwijtbare werkweigering.
196. Rechtbank Rotterdam 5 september 2013, ECLI:NL:RBROT:2013:6798
Beëindiging bijstandsuitkering van personen die samen een kind hebben, over wie gemeld werd dat zij een islamitisch huwelijk hadden gesloten, en waarbij uit nader onderzoek het bestaan van een gezamenlijke huishouding werd vastgesteld.

Fiscaal recht

197. Hoge Raad 3 oktober 2014, ECLI:NL:HR:2014:2874
Door de man bij de echtscheiding in Libanon betaalde uitgestelde bruidsgave (*mahr*) aan de vrouw is geen afkoopsom van periodieke uitkeringen en verstrekkingen die verschuldigd zijn op grond van een rechtstreeks uit het familierecht voortvloeiende verplichting. Geen aftrekbaarheid volgens Wet Inkomsten belasting. In hoger beroep had het hof de uitgestelde bruidsgave als levensonderhoud aangemerkt die als

- afkoopsom van een periodieke uitkering/verstrekking aftrekbaar was (Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 22 oktober 2013, ECLI:NL:GHARL:2013:8006).
198. Gerechtshof Amsterdam 1 mei 2014, ECLI:NL:GHAMS:2014:1513
Vrijwillige bijdragen aan uitvaartfonds op islamitische grondslag aftrekbaar als 'uitgaven in rechtstreeks verband met overlijden'.
199. Gerechtshof Den Haag 15 april 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:1769
Bij inkomstenbelasting moet rekening worden gehouden met een (veronderstelde) zakelijke rente uit werk en woning, ondanks stelling dat het in rekening brengen van rente in strijd is met de Islamitische wetgeving, nu Nederlandse wet bepalend is.

Strafrecht

200. Europees Hof voor de Rechten van de Mens 1 juli 2014, appl.nr. 43835/11 (S.A.S. tegen Frankrijk)
Frans boerka-verbod toegestaan. Veiligheid, vrouwenrechten en menselijke waardigheid onvoldoende om verbod te rechtvaardigen. Samen-leven-argument mogelijk wel, mits proportioneel.
201. Hoge Raad 9 december 2014, ECLI:NL:HR:2014:3538
Het laten uitvoeren van een besnijdenis door zoontje van een vader zonder gezag, zonder toestemming van de moeder, levert strafrechtelijke mishandeling op.
202. Hoge Raad 24 juni 2014, ECLI:NL:HR:2014:1500
Voorbedachte raad bij doden van echtgenote was door Hof onvoldoende gemotiveerd. Echtscheiding Egyptisch echtpaar; islamitisch huwelijk was nog in stand. In appel (Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 28 februari 2013, ECLI:NL:GHARL:2013:BZ2740).
203. Gerechtshof Den Haag 14 november 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014: 3848
Veroordeling imam voor vijf keer sluiten islamitisch huwelijk in moskee zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk.
204. Gerechtshof Amsterdam 14 juli 2014, ECLI:NL:GHAMS:2014:2752
Veroordeling wegens belediging Turken en moslims door geschreven teksten op gebouwen.
205. Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden 21 mei 2014, ECLI:NL:GHARL:2014:4094
Veroordeling imam wegens ontucht met cliënt die zich aan zijn hulp en zorg heeft toevertrouwd.
206. Gerechtshof 's-Hertogenbosch 11 oktober 2013, ECLI:NL:GHSHE:2013:4579
Onvoldoende bewijs voor strafbare voorbereidingshandelingen tot het plegen van moord of enig ander ernstig misdrijf dan wel voor bedreiging ex-echtgenote en kinderen door Turkse man.
207. Rechtbank Noord Nederland 11 december 2014, ECLI:NL:RBNNE:2014:6343
Onttrekking van een minderjarige aan het wettelijk gezag van de moeder, doordat de vader het op zijn verzoek door de rechter in Syrië uitgesproken uitreisverbod voor de zoon niet heeft opgeheven.
208. Rechtbank Den Haag 1 december 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:14652
Veroordeling Syriëgangster wegens voorbereidingshandelingen gericht op het plegen van moord en doodslag met een terroristisch oogmerk.

209. Rechtbank Den Haag 1 december 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:14650
Veroordeling mogelijke Syriëganger voor onttrekken 16-jarig meisje aan ouderlijk gezag door zonder toestemming van de ouders voor haar een vliegticket te kopen teneinde met haar af te reizen naar Egypte. Islamitische huwelijksluiting door imam in Nederland vlak voor vertrek.
210. Rechtbank Den Haag 1 december 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:14648
Onvoldoende bewijs voor werving vrouwen voor gewapende strijd in Syrië; onvoldoende bewijs voor opruiing tot begaan terroristisch misdrijf. Vrijspraak vrouw.
211. Rechtbank Den Haag 7 november 2014, ECLI:NL:RBDHA:2014:13583
Veroordeling voor doodsb bedreiging Wilders via YouTube.
212. Rechtbank Midden-Nederland 18 april 2014, ECLI:NL:RBMNE:2014:1492
Veroordeling Turkse man wegens moord op echtgenote vanwege vermoedde buiten-echtelijke relatie en ontroof van zijn echtgenote.
213. Rechtbank Rotterdam 7 maart 2014, ECLI:NL:RBROT:2014:1684
Vrijspraak voor moord op man die een affectieve relatie had met de echtgenote van Turkse verdachte.
214. Rechtbank Rotterdam 23 oktober 2013, ECLI:NL:RBROT:2013:8265
Veroordeling wegens medeplegen van voorbereiding van moord, door voorbereidingshandelingen die zien op het afreizen naar Syrië, om daar deel te nemen aan de gewapende jihad en het stichten van een Islamitische staat.
215. Rechtbank Rotterdam 23 oktober 2013, ECLI:NL:RBROT:2013:8266
Veroordeling wegens voorbereiding van brandstichting dan wel teweegbrengen van een ontploffing, te bezien in het kader van deelname aan de gewapende jihad in Syrië. Veroordeling wegens opruiing door op internetsites op te roepen tot de gewapende jihad.
216. Rechtbank Gelderland 2 april 2013, ECLI:NL:RBGEL:2013:BZ6015
Veroordeling Turkse verdachte voor moord op ex-echtgenote nadat deze een relatie met een andere man had gekregen.
217. Rechtbank Midden-Nederland 29 maart 2013, ECLI:NL:RBMNE:2013:BZ7309/BZ7311/BZ7379
Strafrechtelijke veroordeling voor illegaal slachten van schapen op islamitische wijze in eigen boerderij.

Strafprocesrecht

218. Rechtbank Rotterdam 22 juli 2013, ECLI:NL:RBROT:2013:6324
Niet-ontvankelijkverklaring van vordering van vermoede Syrië-ganger in voorlopige hechtenis, toe te staan om tijdens de Ramadan na 00.00 uur op verblijfadres terug te keren.

Leerplicht

219. Raad van State 10 september 2014, ECLI:NL:RVS:2014:3370
Afwijzing van het verzoek van de Stichting Islamitische Scholen El-Amal om een islamitische basisschool in het scholenplan van de gemeente op te nemen.

220. *Gerechtshof Amsterdam 23 oktober 2014, ECLI:NL:GHAMS:2014:4626*

Geen vrijstelling van inschrijving van dochter op school. Bezwaar vader (aanhanger van orthodox salafistische variant van de Islam) tegen ontbreken school op juiste grondslag, ontbreken gebedsruimte, verbod dragen islamitische kleding, niet gescheiden gymlessen, en verplichte deelname aan buitenlandse reizen.